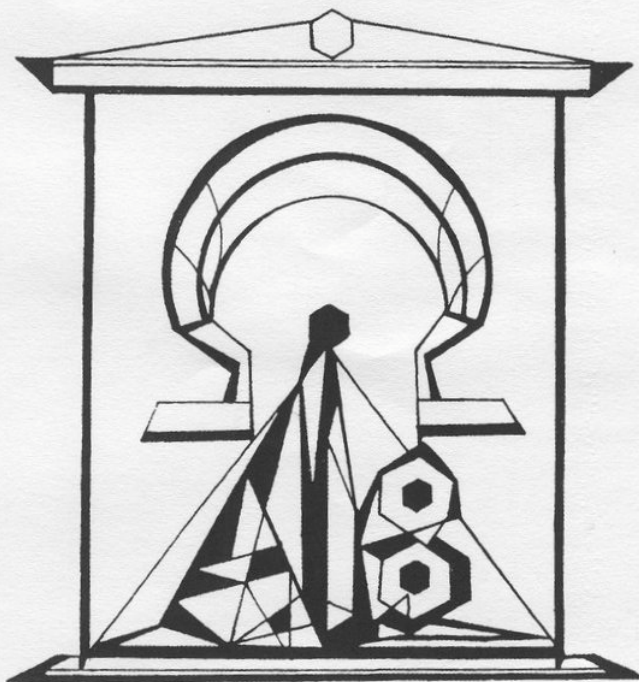

jrg. 7/ nr. 5
oktober 2000

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN
VAN DE MENS.**

**DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR
EMOTIONEEL-MYSTIEKE DIMENSIE.**

participanten in

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':

- Nike van der Wenden-Böck (secretaris studiegroep TdC Delft)
- Cees Boelhouwer (em.-hoogleraar procestechnologie)
- Arend Boessenkool (geodeet)
- Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Delft)
- Benedict Broere (kunstenaar-filosoof)
- Luciën Cosijns (contactman 'Interfaith Organisation' - België)
- Ben Crul (ingenieur - Whiteheadgroep Rijswijk)
- Lindy Deurvorst (vertaalster-docent Engels)
- Wim van Eyden (ingenieur - medewerker Comparatieve Filosofie Libbrecht)
- Aad Fokker (Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB - Woodbrookers)
- Henk Hogeboom v.B. (voorz. Stichting TdC)
- Ko Kleisen (oud-rector scholengemeenschap; Whiteheadgroep Rijswijk)
- Pieter Maris (architect-ontwerper)
- Hans Richter (communicatietechnoloog)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo - **voor België: BF 720,-**, (losse nrs. BF 125)
op rek. nr. 414-3342831-53 ten name van Stichting Teilhard de Chardin, bij de KBC Bank,
Gemeenteplein, 2640 MORTSEL, België.

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van de kunstschilder Irena de Wit-Gersie uit Amsterdam.

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Henk Hogeboom v.B.	In het diepst van mijn gedachten	p. 04
Dick Swaab	Wij zijn onze hersenen - bewerkt door Henk Hogeboom v.B. tot: Zijn wij onze Hersenen?	p. 05-11
Benedict Broere	AOS CONCREET VI-B Sjamanen, mystici	p. 12-21
Hans Feddema	De actualiteit van Mahatma Ghandi	p. 22-25
Gerrit Teule	God voor en God na	p. 26-35
James S. Nelson	Ralph Burhoe en Teilhard de Chardin: Twee mystieke verwanten?	p. 36-48
Lindy Deurvorst	Profeten --- toen en nu	p. 49-50
L. Jordans	Reiki en theologie	p. 50-51
redactie	Pro-GAMMAajes	p. 52-54
redactie	Niet-Winkeldag	p. 55

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Opnieuw hebben we de woorden aaneengeregen tot een tijdschrift. Woorden, woorden, woorden. Waar halen we ze vandaan? Waar staan ze voor? Wat voor effect beogen ze? Hebben ze effect?

Wat we ermee beogen staat in ons colofon. We spreken daar onder andere van groei in bewustzijn. Maar ... wat is bewustzijn? Daarover lieten verscheidene prominente sprekers op 30 september in Amsterdam hun licht schijnen. Maar... wat is licht? Weet u het? Je krijgt het in huis door een druk op een knop. En bewustzijn? Je krijgt het door inschakeling van de hersenen. Maar is bewustzijn te lokaliseren? Zit het in de hersenen? Zo ja, zit het daar alleen of is het alom aanwezig? Zoals het licht niet in een lamp alleen brandt, maar het hele universum vervult. En als het bewustzijn uitbreekt, wie of wat veroorzaakt dat dan? De hersenen zelf? Of actoren als u en ik? Vragen, vragen, vragen! (zie blz. 4)

Het mag duidelijk zijn dat het antwoord op al deze vragen beslissend is voor ons handelen. En daarmee voor onze toekomst. Als wij namelijk onze hersenen zijn, zoals prof. Swaab stelt (blz. 5), dan stellen wij als mens onze eigen doelen. En welke zullen dat zijn als je denkt, dat het leven bij de dood eindigt en religie overbodig geworden is? Draait dat niet al snel uit op een individualistisch hedonisme, op 'pluk de dag'? In ieder geval zijn er voldoende mensen, die zich door heel andere gedachten laten leiden. Ghandi was zo iemand. Hij verbond contemplatie met actie: Geen woorden, maar daden. (zie blz. 22). Hij was zich bewust van zijn verantwoordelijkheid voor het grote geheel en van de waarde van iedere mens daarin. Vandaar dat hij ook weigerde geweld te gebruiken tegen zijn medemens. Zijn daad van geweldloosheid blijft in het bewustzijn van de wereld hangen en velen inspireren.

Of dat ook het geval is met de woorden van theologen, die elkaar in wijdlopijge en moeilijke betogen over God in diepzinnigheid proberen te overtreffen? Oordeelt u zelf. Wij vertaalden een stuk uit *Zygon*, het Amerikaanse tijdschrift, dat voor theologen is wat *Nature* betekent voor natuurwetenschappers. Mensen als Willem B. Drees, Sjoerd Bonting, Philip Hefner publiceren erin. Teilhard was echter geen, of beter, niet alleen theoloog. Hij werkte ook in het veld, was een man van de praktijk, een natuurkundige, een doener en een denker. Benedict Broere memoreert dit feit en de weerstanden die dat bij minder veelzijdige geleerden nog steeds oproept (blz. 12 ev.). Maar.. wie is 'deskundig' als het om God gaat, zegt Gerrit Teule terecht (p. 26). Ons blad biedt de mogelijkheid voor iedereen om een visie te uiten en erover in discussie te gaan. Alleen zo kunnen we verder komen in bewustzijn.

IN HET DIEPST VAN MIJN GEDACHTEN

Henk Hogeboom van Buggenum

Dit was de titel van het symposium dat op 30 september jl. werd georganiseerd door het Thijmgenootschap, de Thomas Mooreacademy en het Instituut Heyendaal van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Ik was bij alle lezingen aanwezig en wil er enige uitspraken uitlichten. Dr. **Lex Cools**, hoogleraar psychofarmaca aan de KUN: "Er is geen plaats voor het bewustzijn in de hersenen. We hebben allemaal bewustzijn. Het moet nog blijken of het nut heeft; het is geen veroorzakende factor; het hobbelt achter de beslissingen van de hersenen aan; wellicht speelt het later een rol als bijsteller in verschillende situaties, maar daarvoor is het nog te jong". Dr. **Monica Meijnsing**, psycholoog en filosoof aan de KU Brabant en Nijmegen: Zijn de premissen wel juist? Of het bewustzijn is er, maar heeft geen nut.. .of het is er, maar dan moet het evolutionair wel nut hebben. We weten echter niet wat het is. We weten niet wat voor soort hersenprocessen bewustzijn voortbrengen. Als het bewustzijn een product is van de hersenen, dan wil ik graag weten waarvoor. De causaliteit snap ik niet!" Prof. **dr. Henk Barendregt**, hoogleraar wiskunde en informatica aan de KUN, wil naar zijn zeggen de natuurkunde niet alleen materialistisch opvatten. "Nirvana is als een uitdoven," zegt hij in de paneldiscussie, "maar wel van bewustzijn. Misschien hebben elektronen wel bewustzijn!" In zijn lezing had hij al beweerd: "We weten uitstekend wat bewustzijn is. Hersenspecialisten houden zich bezig met het gemakkelijke probleem: hoe werken de hersenen en hoe bepalen die het menselijk gedrag. Een computer heeft geen bewustzijn. Misschien ontstaat er bij opstapeling van schakelingen een soort bewustzijn, maar ik denk het niet." Hij houdt zich bezig met de moeilijke kant van het probleem, d.w.z. benadert het vanuit de boeddhistische ervaring om door introspectie en training naast gevoelens of waardeoordelen en cognitie te komen tot het licht, het objectloze bewustzijn dat er een extra-dimensie aan geeft.

Prof. dr. **Hermann Häring**, hoogleraar wetenschapstheorie en theologie aan de KUN en directeur van het Instituut Heyendaal sprak over de mens als beeld van God. "Wij kunnen sporen van God in ons menszijn vinden. Er is een bewustzijnslaag die niet door het functioneren van hormonen of neuronen kan worden geanalyseerd". Dr. **Palmyre Oomen**, bioloog, filosoof en theoloog, sloot de rij van sprekers met haar lezing: 'Hoe worden wij weer heel'. Zij slaagde er m.i. in om vanuit de procesfilosofie van Whitehead een verband te leggen tussen religie en neurowetenschappelijke inzichten. "Mind matters," aldus Palmyre. Zij wees erop, dat Thomas van Aquino de ziel reeds zag als organisatievorm van het lichaam. De materie is zonder vormgevend principe ondenkbaar. De ziel is de actor achter de dingen, het zelforganiserend principe. Maar zonder 'oriëntatiepunt' valt er niets te organiseren. God werkt hierin als 'attractor'. Dat was wel wat anders dan de lezing van **Prof. Swaab**, die ik hiernaast in mijn versie afdruk.

ZIJN WIJ ONZE HERSENEN?

door Dick Swaab¹, bekritiseerd als vetgedrukte tekst door Henk Hogeboom van Buggenum

Alles wat we denken, doen en laten, wordt ... uitgevoerd **via**² onze hersenen. Dit orgaan **belichaamt**³ het ongehoorde evolutionaire succes van de mensheid, maar ook de vele beperkingen van individuele mensen. **Met de** bouw van dit fantastische **orgaan bepalen wij**⁴ onze mogelijkheden en ons karakter: **wij sturen**⁵ onze hersenen. De rest van ons lichaam **helpt ons**⁶ om onze hersenen te voeden, voort te bewegen en nieuwe hersenen te maken door ons voort te planten. Hersenonderzoek is dan ook niet alleen een zoektocht naar afwijkingen, maar wordt meer en meer een zoektocht naar de vraag waarom we zijn zoals we zijn.

De bouwstenen van onze hersenen zijn zenuwcellen of neuronen. Ze zijn gespecialiseerd in het vergaren van informatie afkomstig van andere zenuwcellen, uit de rest van ons lichaam en, via onze zintuigen, uit de omgeving. De neuronen verwerken die informatie, nemen er **tot op zeker niveau zelfstandig**⁷ beslissingen over en voeren die beslissingen uit in de vorm van bewegingen, hormonen en regulering van lichaamsprocessen. **Ook**⁸ bij de productie van een voortdurende stroom van gedachten **zijn zij betrokken**⁹.

Als je de hersenen beschouwt als een informatieverwerkende machine, kun je ze vergelijken met een computer. Die metafoor dringt zich ook op als we de bouwstenen van onze hersenen bekijken en zien hoe ze geschakeld zijn. De hersenen wegen 1500 gram, ze bevatten 100 miljard neuronen, tweemaal zoveel gliacellen en tenminste duizendmaal zoveel synapsen (plaatsen waar zenuwcellen contact maken). Deze duizelingwekkende aantallen cellen en contacten werken zo efficiënt dat onze hersenen slechts een energieverbruik hebben van een 15-wattslampje. Michel Hoffman heeft uitgerekend dat, bij het huidige prijspeil, de totale energiekosten voor de hersenen van één persoon tijdens zijn hele leven niet meer dan f 1750,- bedragen. Voor dat geld heb je een fantastische 'machine' met parallelle schakelingen, beter uitgerust voor beeldverwerking en associëren dan welke computer dan ook.

De *nucleus suprachiasmaticus*, de **zogenaamde**¹⁰ klok van de hersenen, is slechts een halve kubieke millimeter groot. Dit is voldoende om onder meer onze dag- en nachtritmes te besturen (waak/slaap, eten, drinken, voortplanting, hormoon-

¹ De lezing "Wij zijn onze hersenen" van de neurofysioloog prof. D.F.Swaab verscheen op 30 sept. jl. in *Trouw*. Achter mijn vetgedrukte tekst verwijst een getal naar de oorspronkelijke tekst van Swaab in deze voetnoot, behalve waar het spelcorrecties betreft. 2) door; 3) is verantwoordelijk voor; 4) machine bepaalt; 5) zijn; 6) dient slechts; 7) (vette tekst toegevoegd); 8) en de...gedachten. ; 9) (vette tekst toegevoegd); 10) (vette tekst toegevoegd);

spiegels). Als je weet dat de volledige inhoud van de hersenen driemiljoen keer zo groot is, namelijk 1500 kubieke centimeter, kun je je voorstellen wat we daar wel niet mee kunnen doen. Met hersenscans kun je de hersengebieden laten oplichten die we gebruiken om te lezen, te rekenen, naar muziek te luisteren, te hallucineren of seksueel gedrag te vertonen. **Achter** het product van de functie en interactie van al die miljarden zenuwcellen **zit**¹¹ onze geest.

Stoornissen in de opbouw van deze efficiënte informatieverwerkende 'machine' tijdens de ontwikkeling of het latere leven leiden tot psychiatrische, neurologische of neuro-endocriene ziektebeelden. Tot niet zo heel lang geleden genas de psychiater met zijn psychoanalytische therapie niet meer psychotische patiënten dan er op zijn wachtlijst vanzelf beter werden. Nu worden deze ziektebeelden steeds beter behandelbaar door de chemische boodschappers in de hersenen te beïnvloeden met psychofarmaca. Onder de microscoop kun je zien dat bij een schizofrene patiënt de normale hersenontwikkeling halverwege de zwangerschap verstoord is; schizofrenie is een hersenziekte die steeds beter met geneesmiddelen te behandelen is: "Als ik mijn pillen niet meer neem, word ik meer schizo dan free", zoals de bekroonde dichter Kees Winkler zei. Antidepressiva hebben zoveel succes dat ze zelfs in enorme hoeveelheden misbruikt worden.

Toch gaat de vergelijking van onze hersenen met een computer slechts ten dele op. De 'hardware' van onze hersenen is namelijk niet alleen zacht, maar ook zeer plastisch. Onze hersenen veranderen voortdurend door het gebruik, vooral wanneer ze nog in ontwikkeling zijn. De omgeving waarin de hersenen verkeren en het gebruik dat we van ze maken, alles wat we tijdens de ontwikkeling doen en waarnemen, kan blijvende veranderingen tot gevolg hebben in de aantallen cellen, circuits en celcontacten. Aangezien niemands ervaringen en gedachten gelijk zijn aan die van anderen, wordt ieder brein uniek. Dit geldt zelfs voor de hersenen van een genetisch identieke tweeling. **Met** onze hersenen maken **wij**¹² onze cultuur en onze cultuur schaaft aan de ontwikkeling van onze hersenen. Wij maken ons eigen brein uniek - tot een persoon, en soms zelfs tot een persoonlijkheid.

Moederlijke hormonen en stress beïnvloeden de hersenontwikkeling van het kind al in de baarmoeder. Het gebruik tijdens de zwangerschap van geneesmiddelen, alcohol en nicotine bedreigt die ontwikkeling. Een rokende aanstaande moeder geeft meer kans op agressie en criminaliteit bij het nageslacht. Na de geboorte worden bouw en functie van de hersenen beïnvloed door de bewegingen waarin een kind zich oefent, en verder door alles wat het meemaakt, ziet en denkt.

Een veelheid van factoren die de bouw van de hersenen tijdens de vroege ontwikkeling beïnvloeden, bepaalt of we ons later man of vrouw voelen (*gender*) en of onze *gender* wel of niet overeenkomt met onze geslachtsorganen. Een inter-

² 11) Het product van de functie is onze geest; 12) Onze hersenen maken onze cultuur;

actie van geslachtshormonen en zich ontwikkelende hersencellen bepaalt al in de baarmoeder onze seksuele oriëntatie. De basis voor die seksuele gerichtheid ligt vast in de structuur van onze hersenen, wat verklaart waarom het psychiaters nooit is gelukt een homoseksuele gerichtheid in een heteroseksuele om te zetten. Onze omgeving bepaalt gedurende onze eerste jaren eveneens de bouw van de hersensystemen die met taal te maken hebben, zodat wij voorgoed één moedertaal hebben.

Onze hersenen zijn uniek en **wij** kunnen dus een uniek gedicht of schilderij produceren of een uniek experiment opzetten. Toch is de creativiteit van de wetenschapper geen bewijs voor de vrije wil. Regelmatig doen zeer creatieve onderzoekers op zeer verschillende plaatsen in de wereld en totaal onafhankelijk van elkaar precies (?) dezelfde 'unieke' vondst. Zo'n 35 000 jaar geleden vonden verschillende mensen de kunst uit in de Ardèche in Frankrijk, in Australië en in Afrika. Blijkbaar is de unieke uiting van menselijke creativiteit afhankelijk van het ontwikkelingsstadium van de hersenen. Het brein blijft een **zich evoluerend orgaan**¹⁴. Als we de input en de bouw van de hersenen tot in detail zouden kennen, zouden we met redelijke zekerheid kunnen voorspellen wat er onder bepaalde omstandigheden uit zou komen. Uit het feit dat dit bij één persoon nog niet lukt, volgt niet het bestaan van de vrije wil. Groepen mensen gedragen zich al zo voorspelbaar dat de vrije wil slechts schijnbaar lijkt, alleen maar gesuggereerd wordt door de enorme complexiteit van onze omgeving en gedrag.

Hoe 'vrij' zijn we in essentie? Uit het menu van het leven kunnen we kiezen tussen vlees, vis of vegetarisch, maar de echt belangrijke keuzes, namelijk hoeveel en wanneer we eten zijn vastgelegd. De formidabele beslissing die tot het begin van een oorlog leidt, wordt op het noordelijk halfrond al eeuwenlang vooral 's zomers genomen, op het zuidelijk halfrond gedurende onze winter, en rond de evenaar onafhankelijk van het jaargetijde. Niet de 'rede' of 'vrije wil', maar de hoeveelheid daglicht of de temperatuur **leek tot dusverre** de doorslaggevende¹⁵ factor bij deze niet geringe beslissing.

Als de vrije wil niet bestond, **zou er** ook geen juridische of morele schuld **zijn**¹⁶. De vrije wil is volgens het strafrecht voorbehouden aan personen met een gezond brein. Bent u zo iemand met een gezond brein? Kan dat eigenlijk wel, na alles wat u heeft meegemaakt sinds uw conceptie? Hoe gezond is ons brein met alle mutaties en polymorfismen waarmee we geboren zijn en alle DNA-schade die we vervolgens hebben opgelopen? Doreleijers vond bij minderjarige delinquenten die voorgeleid werden voor de kinderrechter vijf- tot zevenmaal zoveel psychopathologie als bij jongeren van deze leeftijd in het algemeen. Mogen we hen verantwoordelijk stellen voor hun daden? Hoe 'vrij' en dus hoe 'verantwoordelijk' waren deze kinderen eigenlijk?

³ 14) machine; 15) geeft de doorslag; 16) bestaat, is;

Tijdens onze ontwikkeling worden onze mogelijkheden **enerzijds enorm uitgebreid, maar anderzijds ook**⁴¹⁷ enorm ingeperkt door de toenemende organisatie van onze hersenen. Bij de bevruchting staat al vast welke aangeboren afwijkingen wij mee zullen torsen en wat globaal onze kans op dementie is. De keuze voor onze moedertaal, seksuele oriëntatie en *gender* wordt voor ons gemaakt tijdens de ontwikkeling. Daardoor is ons gedrag tot op zekere hoogte vastgelegd ('neurocalvinisme'). **En lijkt niet** ons laatste restje speelruimte na de geboorte ingeperkt **te worden**¹⁸ door de enige efficiënte manier waarop je de hersenen kunt manipuleren: een gedegen Nederlandse opvoeding? De reclame en de televisie doen de rest. Over de hele wereld zie je dan ook tieners in precies dezelfde merkkleding naar precies dezelfde muziek luisteren. Door deze voortdurende inperkingen gaan onze hersenen weliswaar steeds efficiënter functioneren, maar verliezen we ook steeds meer vrijheidsgraden. De paradox **lijkt zich op te dringen**¹⁹ dat de enige die alle mogelijkheden nog heeft de foetus is. Maar die kan er niets mee doen omdat zijn zenuwstelsel nog te onrijp is. Zijn wij eenmaal volwassen, dan zijn er grote restricties aan de modificeerbaarheid van onze hersenen en dus aan de modificeerbaarheid van ons gedrag. We hebben dan een bepaald karakter gekregen.

Zijn wij 'slechts' een unieke, fantastisch complexe hersenmachine bestaande uit levende, voortdurend veranderende schakelingen zonder vrije wil? Zijn we 'slechts' bewuste automaten? Alle structuren, alle religies veronderstellen het voortbestaan van iets onstoffelijks na ons overlijden: de 'ziel'. Deze wordt in het algemeen geacht na ons overlijden in de buurt van ons lichaam te blijven om dan voor altijd een plaats elders te vinden. Een Surinaamse obductie-assistent van het AMC klopt dan ook voordat hij de opbaar ruimte binnenstapt altijd driemaal op de deur ten teken dat hij eraan komt.

Maar ook de twijfels aan het bestaan van een ziel zijn eeuwenoud. Feitelijk wacht het idee dat wij een onstoffelijke 'ziel' zouden bezitten nog steeds op een beter argument dan 'dat geloof ik nu eenmaal'. Als de leden van een kerkgenootschap werkelijk geloven in een leven na de dood, waarom ontwerpen ze dan geen goede experimenten om dat te bewijzen? vraagt Francis Crick zich af. Een simpeler hypothese verklaart **toch**²⁰ net zoveel?: de geest is het resultaat van het functioneren van de hersenen en de 'ziel' is een misverstand; het aloude *brain-mind*-probleem is geen probleem; de geest is het resultaat van de hersenen. En **had** de psychiater Van Dantzig **misschien gelijk toen hij**²¹ zei: "Ik vermoed dat een instantie als de 'ziel' ervoor dient om ons gebrek aan kennis van onze hersenen op te vullen?" Inderdaad, **het begint erop te lijken dat wij**²² met zo'n fantastisch

⁴ 17) (toegevoegd: enerzijds enorm uitgebreid, maar anderzijds ook) 18) Ons laatste restje ...wordt;

¹⁹ dringt zich op; 20) (toch...? toegevoegd!); 21) En zoals de psychiater Van Dantzig zei:

⁵ 22) Inderdaad, met zo'n fantastische machine als; 23) blijft; (laatste zin toegevoegd!) 24) Behalve op ... lijkt het concept te berusten op; 25) Maar dat betekent niet dat onze 'geest' of 'ziel' blijft voortbe-

orgaan²² als onze hersenen, bestaande uit neuronen, geen onstoffelijke verklaringen nodig hebben: een 'psychon' bestaat niet, een neuron wel. Als wij overlijden stopt ons brein en **het is alsof er**²³ van de geest niets overblijft. 'Dood, niets aan te doen', zoals Johnny the Selfkicker al dichtte. **En hij deed daarmee zijn naam eer aan**²³.

Ons past inderdaad enige bescheidenheid. Waarom zouden wij zo belangrijk zijn dat er iets van ons moet blijven voortleven? (**Inversie!**)²⁴ Lijkt het concept ziel behalve op misplaatste zelfoverschatting niet gewoon te berusten op een universele angst voor de dood en op de hoop om degenen van wie we zoveel hielden terug te zien? Er worden momenteel hersencellen gekweekt van overleden personen. In die zin kan er nog enige tijd wat leven na de dood zijn. Ook kunnen we blijven voortleven door artikelen te schrijven die enige tijd hun waarde houden en door onze erfelijke informatie door te geven aan onze kinderen.²⁵

Hier lijkt het bewijs te vinden voor het bestaan van een ziel. Immers, zonder het doorgeven in het evolutieproces van een 'bewustzijns-element' in de stof, een 'binnenkant', zoals Teilhard zegt, een principe, dat de stof haar vorm geeft, of zoals Thomas van Aquino zegt 'een ziel' - zonder dit zelfregulerende principe waren er geen hersenen met zo'n grote complexiteit geweest. Inhoeverre wij daarmee belangrijk zijn, is nog de vraag. Wel wordt van ons kennelijk verwacht, dat wij het evolutieproces verder brengen, d.w.z. dat wij het bewustzijn doorgeven. Onze structuur is zowel een beperkend als een verruimend gegeven, want ze groeit. Wij worden ons steeds meer bewust van onze mogelijkheden en daardoor wordt onze samenleving complexer. De mate van 'onvrijheid' van onze biologische natuur wordt meer en meer de 'vrijheid' van onze cultuur met haar steeds complexere netwerken van verbindingen in en buiten het lichaam. De netwerken lijken zelfregulerend in hun groei, maar wij staan erachter met onze beslissingen. Naarmate wij meer vrijheid krijgen neemt onze verantwoordelijkheid ervoor toe. Waarop zullen wij ons richten? Op datgene waarop de hele evolutie op aarde zich al 4,5 miljard jaar richt: op convergentie van de bewustzijnsdeeltjes. Zij kwamen voort uit de Schepper (Alfa) en lieten/laten zich door Hem (in Omega) aantrekken. Zijn liefde bracht voort, Zijn liefde verzamelt. In Hem als centrum zijn wij als uniek deelcentrum geborgen. Dat is leven. Niet de mens staat centraal, maar het leven in het bewustzijn van wat ons teboven gaat. Of dat God is...?

'Glaubst Du an Gott?' vroeg Gretchen aan Faust. De volgende dialoog ontwikkelt zich daarop:

staan. Onze kinderen vormen weer hun eigen unieke brein en worden unieke personen die vaak opvallend weinig met ons gemeen hebben. Van onszelf blijft zelfs op die manier dus weinig of niets behouden. Door de evolutie voortgebracht, zijn wij, dat wil zeggen onze hersenen, uit DNA, omgeving, functioneren en gedachten tot iets unieks geworden. Natuurlijk zullen wij slechts tot stof wederkeren, want wij zijn, ook tijdens ons leven, niets meer dan ons stoffelijk omhulsel geweest.

Faust: **Mein Liebchen, wer darf sagen:
Ich glaub' an Gott?
Magst Priester oder Weise fragen,
Und ihre Antwort scheint nur Spott
Über den Frager zu sein.**

Margarete: **So glaubst du nicht?**

Faust: **Mißhör mich nicht, du holdes Angesicht!
Wer darf ihn nennen?
Und wer bekennen:
Ich glaub' ihn.
Wer empfinden,
Und sich unterwinden
Zu sagen: ich glaub' ihn nicht?
Der Allumfasser,
Der Allerhalter,
Faßt und erhält er nicht
Dich, mich, sich selbst?
Wölbt sich der Himmel nicht dadroben?
Liegt die Erde nicht hierunter fest?
Und steigen freundlich blickend
Ewige Sterne nicht herauf?
Schau' ich nicht Aug' in Auge dir,
Und drängt nicht alles
Nach Haupt und Herzen dir,
Und webt in ewigem Geheimnis
Unsichtbar sichtbar neben dir?
Erfüll davon dein Herz, so groß es ist,
Und wenn du ganz in dem Gefühle selig bist,
Nenn's Glück! Herz! Liebe! Gott!
Ich habe keinen Namen
Dafür! Gefühl ist alles;
Name ist Schall und Rauch,
Umnebelnd Himmelsglut.**

Goethe, Faust Erster Teil

Enige kanttekeningen bij de tekst van Swaab:

* Bladzijde 4, 3e alinea zegt Swaab: "De omgeving waarin de hersenen verkeren en het gebruik dat we van ze maken, alles wat we tijdens de ontwikkeling doen ... Daarmee geeft hij zelf aan, dat **we** de hersenen **gebruiken**. Hoe kun je iets gebruiken, wat je zelf bent?"

Wetenschappers zouden meer moeten doen aan filosofie (logica) en theologie. Swaab zal zich daarvan zelf gelukkig bewust zijn geweest, want hij begon zijn lezing met de woorden: "Ik voel me hier zeer ongemakkelijk; het is voor het eerst dat ik een theoloog in levenden lijve zie en nu zit ik er met mijn lezing tussen als in een tang. "

Onze wetenschapsbedrijf lijdt duidelijk aan een al te grote specialisatie.

* Bladzijde 5, 2e alinea zegt Swaab: "Onze hersenen zijn uniek." Dat geldt evenzeer voor de afdruk van onze duim, oorlel, het patroon van onze iris, ons DNA, enz. Wij zijn allen uniek in al onze organen, ook in onze hersenen en de producten daarvan. De hersenen zijn 'de vondst' van het bewustzijn op een bepaald moment, zoals de uitvinding van de boekdrukkunst dat is. Ze vond plaats met behulp van alle informatie uit de omgeving. Het is niet voor niets dat de filosoof Henri Bergson sprak over *L'évolution créatrice*.

* Bladzijde 6, 2e alinea zegt Swaab: "Door deze voortdurende inperkingen gaan onze hersenen weliswaar steeds efficiënter functioneren, maar verliezen we ook steeds meer vrijheidsgraden." Hiermee drukt hij expliciet uit, dat er vrijheid is, maar in graden. Teilhard vroeg de geleerde wereld verder te denken over zijn (korte, bondige) hypothese: "Naarmate de complexiteit van soorten toeneemt, neemt ook het bewustzijn erin toe, daarmee de vrijheid en de verantwoordelijkheid." Swaab laat zich naar eigen zeggen graag in met korte hypotheses.

* Bladzijde 6, 2e alinea laatste zin: "Zijn wij eenmaal volwassen, dan zijn er grote restricties aan de modificeerbaarheid van onze hersenen en dus aan de modificeerbaarheid van ons gedrag. We hebben dan een bepaald karakter gekregen." Ik hecht eraan op te merken, dat de schrijver dus niet ontkent dat die modificeerbaarheid er is. Ze is alleen beperkter dan bij de jeugd. Reden temeer voor een goede (on-Nederlandse?) opvoeding en gedegen onderwijs, alsmede een kritische houding t.o.v. TV-programma's e.dgl.

De lezing "Wij zijn onze hersenen" van de neurofysioloog prof. D.F.Swaab verscheen op 30 sept. jl. in Trouw. Hij sprak deze uit op het symposium 'In het diepst van mijn gedachten - hersenen, bewustzijn en het zicht op onszelf'. De boekuitgave van de lezingen die op dit symposium werden gehouden door dr. Monica Meijnsing 'Het probleem van het bewustzijn', prof. dr. Hermann Häring 'Het binnenste kwijtgeraakt? Mensen als beeld van God', dr. Palmyre Oomen 'Hoe worden we weer heel? Hoe kunnen we geloofsinzichten en neurowetenschappelijke inzichten met elkaar in verband brengen?' en de stellingnamen daarop door prof. dr. Henk Barendregt en prof. dr. Lex Cools zullen begin volgend jaar in boekvorm verschijnen in de 'Annalen' van het Thijmgenootschap, Heyendaalseweg 14, 6522 HL Nijmegen. U kunt zich op dit adres ook als lid van het Thijmgenootschap opgeven, en verder bij de secretaris dr. G.A.M. Beekelaar, Huygensweg 14, 6522 HL Nijmegen. E-mail: g.beekelaar@let.kun.nl

AOS CONCREET VI-B: SJAMANEN, MYSTICI

Benedict Broere

"Sommige mannen en vrouwen hebben niet alleen naar het licht gezocht, zij hebben het gevonden. Ik denk hier aan Jesaja, die de Heer 'op een hoge en verheven troon' zag zitten; aan het heelal dat in een boeket bloemen uiteenspatte voor Boeddha die onder de pipal-(vijge)boom zat; aan de woorden van Johannes: "Ik... was op het eiland, genaamd Patmos... Ik kwam in vervoering des geestes op de dag des Heren..." Voor Augustinus was het een kinderstem, die zei: "Neem op en lees"; voor Franciscus was het een stem van een crucifix. Het is alsof deze heiligen over grotere vensters beschikten om doorheen te kijken."

Huston Smith⁶

"Waar en onwaar is wat mensen zeggen, en in de taal die ze gebruiken stemmen ze overeen. Dat is geen overeenstemming van meningen, maar van een levensvorm."

Ludwig Wittgenstein⁷

"Men moet ongelooflijk gelovig zijn om te geloven dat de wonderlijke combinaties in het veld van het leven zuiver toevallig zijn."

Jacques Claes⁸

Sommige mensen hebben een dusdanig brein en bewustzijn dat God daarin aanwezig kan zijn, daarin verschijnen kan, en informatie kan brengen. Anderen hebben een brein en bewustzijn dat volstrekt blind en doof is voor God en al het religieuze en mystieke. De eersten kunnen bevangen raken van visioenen van wonderbaarlijke schoonheid, die hen brengen tot stamelen, huilen en juichen tegelijk. De tweede groep, materialisten of hoogstens agnosten, vindt zichzelf terug in een van alle gemakken voorzien technisch universum, maar probeert krampachtig de gedachte te vermijden dat hun wereld doortrokken is van diepe zinloosheid. Is er nog iets anders mogelijk? Een *derde weg* misschien (Freeman Dyson)? Iets met techniek en mystiek?

Quaestio: Informatieoverdracht van God naar de mens lijkt mogelijk te zijn, maar dan vooral bij bepaalde mensen: religieuze mensen en speciaal de religieuze talenten. De mensen die een grote psychische openheid hebben voor God, voor Gods informatie, Gods boodschappen en raadgevingen en richting wijzen.

Benedict: Ja, het zijn speciale mensen, de talentvollen, de begaafden, die aan mystiek kunnen doen. Mozes bijvoorbeeld, met zijn Geboden, Jezus en de Bergegrede, Mohammed en de Koran, maar ook bijvoorbeeld Plato, Bach, Van Gogh, Rembrandt, enzovoort. Echter benadrukt moet worden dat de religieuze geïnspireerde

⁶ Merle Severy, Seymour L. Fishbein, Russell Bourne, Charles O. Hyman, Anne Dirkes Kobor e.a., *Grote godsdiensten*, National Geographic Society - De Haan, 1976, p. 27.

⁷ C. P. Bertels en E. J. Petersma (red.), *Filosofen van de 20e eeuw*, artikel: *Thomas Kuhn en Imre Lakatos* van G.H. de Vries, p. 256, (citaat: *Philosophische Untersuchungen*, par. 241), Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1987.

⁸ Jacques Claes, *Waken bij werkelijkheid. Een vademecum voor creativiteit*, Pelckmans, Kapellen, 1994, p. 129.

zèlf een belangrijke inbreng heeft bij hoe de boodschap uiteindelijke gestalte krijgt en geïnterpreteerd wordt. Bijvoorbeeld geen van de grote religies is vrij van de *context* waarin ze ontstaan is. Het medium zelf is belangrijk uiteraard, maar ook de omgeving: zijn of haar toehoorders, en de toehoorders van de toehoorders enz., en uiteraard de ruimere cirkel van cultuur of veelheid van culturen waarin dit alles plaatsvindt. Maar ongeacht de zo ontstane vervorming of ruis denk ik wel dat je kan zeggen dat de doorgelopen boodschappen raken aan wat er werkelijk aan de hand is, en een leidraad geven voor het bestaan in die werkelijkheid.

Q: Maar hoe zit het dan met de mensen die niet religieus zijn? Die geen religieuze synthese hebben? Of slechts een zeer zwak ontwikkelde religieuze synthese? Die hebben toch geen boodschap aan al die inspiraties?

B: Zij zullen die niet ervaren. Wat niet wil zeggen dat zij niet zelf op eigen kracht, met behulp van een anders gerichte synthese in hun bewustzijn tot prachtige vindingen, concepten, integraties en expressies kunnen komen. Ik denk dat er naast vele zeer religieuze kunstenaars en wetenschappers, bijvoorbeeld Newton, Einstein, Mondriaan en Michelangelo⁹, ook heel wat kunstenaars en wetenschappers te vinden zijn die *niet* religieus zijn, geen mystieke ervaring hebben, onverschillig zijn voor het numineuze. Waarschijnlijk heeft dat te maken met de grote *variatie* in het menselijk bewustzijn. En als die variatie verschuift naar een vorm van bewustzijn waarin de religieuze synthese, zoals dat onderdeel is van de groep van synthese-functies, afzwakt tot een niveau dat het bewustzijn als geheel geen religieuze ervaring meer heeft, dan verschijnen er mensen voor wie God, of het Heilige, het alles genererende en bevattende, niets meer betekent.

God is irrelevant voor hen, want ze ervaren niets van God. Vaak zijn deze mensen atheïst en materialist. Zij zijn het die op een gegeven moment over de wereld gaan praten in termen van 'machine', 'toeval' en 'zinloosheid'. En dit heeft nogal dramatische consequenties. Want als 'God dood is', zoals Nietzsche zei, als God niet meer ervaren wordt, geen levende werkelijkheid meer is, dan is het dat wat er van de wereld overblijft: een zinloze, absurde en, strikt genomen, nihilistische wereld. Een wereld waarin nog wel zinvolheid te vinden is, maar die is dan heel particulier, heel privé, autistisch haast. Mensen kunnen heel gelukkig zijn met hun partner, hun cd's, hun leuke baan, enzovoort. En men kan streven naar bijvoorbeeld een, op zichzelf zeer respectabele, humanistische levensinvulling.¹⁰ Betrek je echter de wereld erbij, het grotere geheel, de grotere dimensie waar je als mens deel van bent, dan zie je overal de zinloosheid op je afkomen, van een wereld die toevallig ontstaan is en beweging is van enkel materie.

⁹ Bijvoorbeeld de grote wiskundige Ramanujan die in zijn korte leven zoveel prachtige formules had bedacht, stelde dat de Hindoe-god Namagiri deze formules op zijn tong tekende. Zie het artikel *Mozart van de wiskunde* door Simon Rozendaal, *Elsevier* nr. 15, april 1999.

¹⁰ Met als prioriteiten bijvoorbeeld "... onderwijs als voertuig van verlichting en vooruitgang," en: "... het zodanig begeleiden van mensen dat zij in toenemende mate in staat zijn om zelf zin en vorm te geven aan hun leven." Zie het artikel *Is secularisatie vooruitgang?* van Rob Tielman in *Rekenschap. Humanistisch tijdschrift voor wetenschap en cultuur*, jrg. 41, juni 1994, nr. 2, p. 87.

Q: Maar als God dan dood is, dan is die overtuiging dat God dood is, op zich een nieuw geloof, nietwaar? Ik bedoel dat atheïsme.

B: Ja, het is net zoiets als dat een kleurenblinde zegt dat kleuren niet bestaan, omdat hij de hele wereld in zwart-wit ziet. Of dat een club van doven zegt dat geluid iets onzinnigs is en de *horende* bestempelt als afwijking, anomalie. Daarbij komt dat de verschrompelde religieuze synthese vaak samengaat met een goed ontwikkeld ego, zodat de notie van een God die het wereldgebeuren beheerst, met bijvoorbeeld een Paus als afgezant op aarde en met nog andere bestuurders die zeggen bij de gratie Gods te heersen, dat deze hiërarchische structuur als ondraaglijk wordt ervaren. Je zou kunnen zeggen dat de anarchische persoonlijkheid, de autonomie met een sterke drang tot zelfstandig denken, handelen en leven, dat deze mens onderdeel is van het analyse-dominante complex. Gaat deze drang tot autonomie samen met een geringe religieuze synthese en een goed ontwikkelde ratio, dan krijg je wetenschappers die zich in alle mogelijke bochten wringen om maar niet het bestaan van een creativiteit of God te hoeven erkennen. En die zeggen: liever een fundamenteel absurd wereldbeeld, waarin de mens bijvoorbeeld 'een schitterend ongeluk' is, dan een wereld die door God geschapen is en dat ik mij moet conformeren aan Zijn vertegenwoordigers op aarde.

Zo schrijft de bioloog Stephen Jay Gould: "Buiten onze schuld, en zonder enige kosmische opzet of bewuste bedoeling zijn we, bij gratie van een schitterend evolutionair ongeluk genaamd intelligentie, de rentmeesters van de continuïteit van het leven op aarde geworden."¹¹ De zoöloog Peter Atkins gaat nog een stap verder en zegt: "Wij komen voort uit chaos, en de diepestructuur van verandering is verval. Eigenlijk is er alleen maar bederf en de onstuitbare vloed van de chaos. Verdwenen is het doel; al wat er over is, is richting. Dat is de treurnis die we moeten aanvaarden wanneer we diep en objectief (*dispassionately*) in het hart van de kosmos turen."¹²

Opvallend trouwens is hier het gebruik van de woorden 'objectief' en 'dispassionately'. Het suggereert een analyse-dominant bewustzijn, een bewustzijn dat afstandelijk, koud en onbewogen de wereld in kijkt, dus zonder daarbij enige nummeuze ervaring te ondervinden, en dat daarom eerder geneigd zal zijn de werkelijkheid te verklaren in termen van 'toeval' en 'zinloos', dan in 'goddelijk' en 'creatief'.¹³

Q: Dus men weigert zich te conformeren aan iets dat in de eigen ervaring geen rol speelt. God is dood en de hele wereld van kerken en priesters en rituelen wordt aan de kant geschoven. En als dit alles gepaard gaat met de ontwikkeling van een intens absurd en zinloos wereldbeeld, wel dan moet dat maar. Zit het zo ongeveer?

¹¹ Wim Kayzer, *Een schitterend ongeluk*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1993, p. 109.

¹² *De Groene Amsterdammer* 11 augustus 1999, het artikel *Een darwinist in actie* van Ted de Hoog, over het recent verschenen *Een regenboog ontrafelen* van darwinist Richard Dawkins.

¹³ Zie het artikel *AOS concreet I: de religieuze synthese*, GAMMA VI-5.

B: Je kunt het zien aan de receptie van de evolutietheorie van Charles Darwin. Die werd door een groot deel van de lezers onmiddellijk geïnterpreteerd als een pijler onder materialistische, atheïstische, mechanistische en ook liberale en kapitalistische ideeën, zich afzettend tegen de traditionele religie en moraal.¹⁴

Q: Het bewustzijn dat zich ontwikkelt naar meer analyse, en dat zich een eigen cultuur maakt en afrekent met de traditionele wereld van een meer synthetisch bewustzijn?

B: Heel algemeen gezien ja. De Franse revolutie, de Russische revolutie, de industriële revolutie, de Darwinrevolutie, het zijn symptomen van een veranderend bewustzijn, van de afbraak van het eerdere en de vestiging van het nieuwe. Het is een natuurfenomeen, vergelijkbaar met een klimaatverandering, een dramatische verschuiving in de psyche, waardoor de wereld in een nieuw licht wordt gezien. Een licht van snelheid en zakelijkheid, van auto's en treinen, ondernemende individuen, wetenschappers en ingenieurs, elektrisch licht en wolkenkrabbers, satellieten en computers, enzovoort. Het heeft secularisering gebracht, maar ook democratie en mensenrechten en onpartijdige rechtspraak. Je ziet in die wereld dat het analyse-dominante individu zich laat gelden, zich niet laat ringeloren door heersers van allerlei slag, die ook nog eens zeggen te heersen uit naam van een of andere religieuze autoriteit. Dit kan heilzaam uitwerken, want het kan leiden tot samenlevingen die veel creatiever zijn en veel plezieriger om in te leven dan die waarin al dan niet religieus gesanctioneerde despoten het voor het zeggen hebben. Het kan echter ook doorslaan naar het soort samenleving dat beklemd raakt in een overdreven individualisme en materialisme en hedonisme, en met een wereldbeeld dat volstrekt zonder zin van bestaan is.

Q: Maar die kritische houding van wetenschappers ten opzichte van religie heeft ons van een hoop rare ideeën afgebracht, toch? Dat er goden zijn op bergtoppen, dat de aarde plat is, dat je mensen uit de dood kunt laten opstaan, enzovoort.

B: Ja, voorzover dat terecht is ga ik daar volledig in mee.

Q: Omdat je niet tegen de wetenschap in wil gaan?

B: Niet in zoverre die wetenschap mij werkelijkheid brengt. Echter het vervelende met het atheïsme is dat zij, uit ergernis over de onzin die er aan religieuze kant beweerd wordt, als het ware het kind met het badwater weggooit. Wèg religie, wèg zinvolheid, schittering, schoonheid, creativiteit. Met voor mij persoonlijk als gevolg dat de wereld zoals ik die beleef, dat God daar in zit, helemaal geen bevestiging vindt, en eigenlijk iets achterhaalds is in de ogen van deze atheïstische wetenschappers.

Waar ik overigens aan toe wil voegen dat wetenschappelijk onderzoek, in tegenstelling tot wat je nogaleens hoort, in het geheel geen *bewijs* geeft voor het eventueel niet-bestaan van God. De gegevens laten vooral een heelal zien dat groeit

¹⁴ Ironisch daarbij is dat Darwin waarschijnlijk zijn leven lang is blijven geloven in God als oorzaak van het bestaan van de schepping. Zie: Ilse N. Bulhof, *Darwins Origen of Species: Betoverende wetenschap*, Ambo, Baarn, 1988, p. 15, 36, 42, 43 en 45.

in complexiteit. Een heelal dat volgens de bekende auteur Paul Davies, ingericht is op het verschijnen van leven en bewustzijn - wat in zekere zin het *bestaan* van een God suggereert.¹⁵

Q: Deze gegevens kunnen ook anders geïnterpreteerd worden, toch?

B: Ja, natuurlijk. Een andere niet minder bekende auteur, Richard Dawkins, ziet de rijkdom van de planten- en dierenwereld als *heel geleidelijk aan* ontstaan vanuit toevallige mutaties en natuurlijke selectie - wat uiteraard ingaat tegen het eventueel bestaan van een God.¹⁶

Q: Deze discussie lijkt eindeloos door te kunnen gaan vanwege de psychologische verschillen. De atheïst heeft een bewustzijn waarin God of het religieuze of numineuze niet aanwezig kan zijn - en dus wordt weggeredeneerd. Echter, de religieus georiënteerde heeft een bewustzijn waarin God wèl ervaren wordt, maar dan moet het wel - vermoed ik bij Davies en ook bij jou - wetenschappelijk verantwoord zijn. Dat het overeenstemt met op z'n minst de meest feitelijke gegevens die de wetenschap naar voren brengt.

B: Ja, helemaal juist. Kijk, dat kritisch-analytische bewustzijn, het mooie daarvan is dat het als het ware een groot aantal zaken wegbrandt die blijkbaar niet met de werkelijkheid te maken hebben. Dat zie je bijvoorbeeld in een ander boek van Richard Dawkins: *Een regenboog ontrafelen* - alleen de titel al verradt een analytische aanpak.¹⁷ Dawkins bepleit hier een wereldbeeld dat niet het mijne is, maar ik vind het wel nuttig dit soort kritische teksten te lezen.

Q: Omdat het voorkomt dat je gaat 'zweven'?

B: Nou, het gaat meer om de grens, de lijn waarin zich de werkelijkheid bevindt. Zodat je kan zeggen dat bijvoorbeeld astrologie misschien wel niet op werkelijkheid berust, maar dat een door creativiteit aangedreven evolutie, zoals voorgestaan door o.a. Spencer, Smuts, Bergson, Teilhard, Jantsch e.a., en in tegenstelling tot wat Dawkins denkt, dat wel doet.

Q: Dawkins gaat nogal tekeer, nietwaar, tegen Teilhard? Zijn werk wordt afgedaan als 'benevelde, euforische poëzie in prozavorm' en 'een van de irriterende manifestaties van de Franse esprit'.¹⁸

B: Ja, en hij geeft dan als voorbeeld een passage waarin Teilhard de evolutionaire opkomst van het menselijk bewustzijn vergelijkt met het bereiken van een kookpunt van opwarmend water. Wat natuurlijk gewoon de toepassing is van een

¹⁵ Zie: Paul Davies, *Het vijfde wonder. De zoektocht naar de oorsprong van het leven*, Ten Have, Baarn, 1999. Zie ook bijvoorbeeld: Keith Ward, *God, toeval en noodzaak*, Ten Have, Baarn, 1997. Het kan zijn dat bijvoorbeeld de evolutietheorie een schepping in zes dagen onwaarschijnlijk maakt. Maar bij voorbeeld de uiterst nauwkeurige afstemming wat betreft wetten en constanten die noodzakelijk is voor het *kunnen* bestaan van het huidige heelal inclusief leven en mens (antropisch principe), suggereert een creativiteit. Het voortschrijden van de wetenschap maakt God niet overbodig maar actualiseert de vraag naar een moderner en passender Godsbeeld.

¹⁶ Richard Dawkins, *Het toppunt van onwaarschijnlijkheid*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1996.

¹⁷ Richard Dawkins, *Een regenboog ontrafelen. Over wetenschap, waanideeën en wonderen*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1999, p. 173.

¹⁸ Richard Dawkins, *Een regenboog ontrafelen*, p. 173.

metafoor, een handigheidje om iets te verduidelijken, een manier van schrijven die je misschien moet vermijden in het wetenschappelijk taalgebruik, maar die vaak zo aantrekkelijk is te gebruiken, dat je er haast niet omheen kunt het toe te passen. Neem bijvoorbeeld zo'n woord als 'snarentheorie', dat is in zichzelf toch ook een metafoor nietwaar? Dawkins verklaart trouwens erg door het werk van Teilhard de Chardin te zijn geboeid in de tijd dat hij nog een 'overromantische student' was - waarbij hij dus zelf indirect verwijst naar het belang van het subjectieve in de totstandkoming van interesses.¹⁹

Q: Wat een venijn schuilt er in dit spreken over Teilhard.

B: Ja, en dat heeft er waarschijnlijk mee te maken dat Teilhard, ook misschien in de ogen van een aantal van zijn critici, toch wel iets wezenlijks zegt over de werkelijkheid, bijvoorbeeld die toename in complexiteit en bewustzijn. De plausibi-liteit daarvan is groot, vergelijkbaar met de gronden waarop men komt tot bijvoorbeeld de evolutietheorie. Maar vooral de mystieke draai die hij eraan geeft, die kan men niet verkroppen. Interessant in dit verband is het artikel *Cyberspace and the Dream of Teilhard de Chardin* door John R. Mabry (zie het internet), waarin Stephen Jay Gould wordt aangehaald als iemand die een persoonlijke 'kruistocht' tegen de ideeën van Teilhard is begonnen.

Teilhard de Chardin is bij mensen als Gould een ketter, een pseudo-wetenschapper, iemand die het gewaagd heeft mystiek te verbinden met wetenschap. Zij gaan ervan uit dat wetenschap niets met mystiek te maken heeft, en integendeel een wereldbeeld ondersteunt waaruit al het religieuze en mystieke verwijderd is. Het is een bewustzijnsvorm die heel streng en haast dogmatisch bepaalt wat juiste kennis oplevert, maar niet beseft dat de beperkte definitie daarvan te maken heeft met de beperktheid van het eigen bewustzijn. Je zou kunnen zeggen dat het in plaats daarvan een nieuw opkomend bewustzijn bestrijdt, vertegenwoordigd in bijvoorbeeld een denker als Teilhard, zoals het theïsme de opkomende wetenschap bestreden heeft, en het polytheïsme het opkomende monotheïsme onderdrukt heeft.

Q: Teilhard als pionier van een nieuw bewustzijn en wereldbeeld?

B: Ja, echter zijn moeilijkheid is, en dat is de moeilijkheid van al het daarmee verwante denken, zie bijvoorbeeld Ken Wilber²⁰, dat hij tegelijkertijd gebruik maakt van materiaal uit en zich afzet tegen twee eerdere vormen van ervaring: enerzijds de orthodoxe interpretatie van de Bijbel en de daarmee samenhangende leer van de kerk, anderzijds het wetenschappelijk begrip van de wereld en het daarmee samenhangende darwinisme, materialisme en nihilisme. In samenhang hiermee zie je dat er zich in hem een veelheid aan hoedanigheden openbaart, zodat men niet meer weet: is hij wetenschapper of priester? Is hij gehoorzaam katholiek of grensverleggend mysticus? Is hij theoloog, filosoof, metafysicus, futuroloog, visionair?

¹⁹ Richard Dawkins, *Een regenboog ontrafelen*, p. 173.

²⁰ Zie het artikel *Ken Wilber: Denken als Passie* van Frank Visser, *GAMMA* jrg. 7/ nr. 4.

Zelf zie ik hem vooral als de schepper van een mystiek futurisme en een evolutionair pantheïsme. Hij is de verbeelders van het sublieme in het toekomstige. De eerste mysticus die het sublieme in de materie geplaatst heeft, en wel zo, dat heel het materiële universum onderdeel is van één groot, miljarden jaren omvattend, evolutionair proces, één manifestatie van groei naar een mystiek hoogtepunt.

Teilhard de Chardin is onderdeel van een beweging in het denken die zich voert vanuit zowel religie als wetenschap. Hij vertegenwoordigt een vorm van bewustzijn, een mentaliteit die naar mijn mening meer werkelijkheid bevat dan ooit tevoren. Ik ben zelf geen Teilhardiaan in die zin dat ik al zijn denken volledig onderschrijf, maar ik zie zijn werk wel als een mijlpaal in het integreren van wetenschap en religie. Tegenstanders zullen Teilhards werk omschrijven als 'mystiek vermomd als wetenschap'. Ikzelf zie hem meer als iemand die Darwins grandioze synthese in een nog veel grootser mystiek perspectief geplaatst heeft.

Q: Je hebt het over 'juiste kennis', dat wetenschappers denken de Waarheid in pacht te hebben. Net zoals ooit de kerk het monopolie had op de Waarheid. Maar wat versta jij onder 'juiste kennis'?

B: Dat lijkt mij *wereldkennis*, kennis van de wereld zoals die tot ons komt via *de verschillende bewustzijnsvormen* en de *integratie* van hun interpretaties van de wereld. Ik benadruk 'integratie' omdat ik het dan niet heb over unificatie of syncretisme of iets dergelijks, maar over een inductie vanuit de verschillende wereldbeelden. Mijn idee is dat dat uiteindelijk AOS oplevert, maar ik wil dat nog meer onderzoeken en beargumenteren.

Dat laatste suggereert trouwens dat 'wereldkennis' veel meer een *proces* is dan dat het iets is dat je kan 'hebben'. Het is voortdurend in ontwikkeling, men vormt zich nieuwe inzichten, bepaalde zaken worden achteraf beter begrepen, er verschijnen betere vertalingen, enzovoort. Er zijn daarbij trouwens verschillende snelheden te onderscheiden. Het nieuws van alledag is duidelijk zeer vluchtig. Het Periodiek Systeem der Elementen daarentegen lijkt mij veel stabiel. Waarbij zij opgemerkt dat werkelijk grote veranderingen in het geheel van wereldkennis, bijvoorbeeld de Copernicaanse omwenteling, meestal gekenmerkt worden door veranderingen in of toevoegingen aan het gebied van algemene kennis. Je zou dus kunnen spreken van een *stad* met verschillende snelheden. Je hebt het almaar doorrazende verkeer van de nieuws-berichten, maar daarnaast is er ook de veel stabilere structuur van de stad, van de straten, de pleinen en de voornaamste gebouwen. Het is een geheel van meer of minder veranderlijke zaken. En alles daarin kan veranderen naargelang de ontwikkelingen in het denken over en onderzoeken van de wereld. Waarbij het geheel van de stad zoveel als mogelijk, lijkt mij, gevat moet zijn in een logisch-empirische structuur. Zodat het logisch coherent in elkaar steekt en verwijst naar de werkelijkheid zoals die tot ons komt in de algemeen menselijke ervaring.

Q: Maar in die stad zie je *dat de verschillende mensen de verschillende vormen van kennis verschillend waarderen*. Teilhard wordt opgehemeld door de een

en afgekraakt door de ander. Hoe moet je daarmee omgaan? Met deze subjectieve waardering van kennis van de werkelijkheid?

B: Je moet het *interpreteren van de werkelijkheid* meenemen in het verklaren van de werkelijkheid. Het subject mag niet buiten beschouwing blijven. Want dit subject is strikt genomen onderdeel van het onderzoeksobject. Als je dit subject dan onderzoekt, dan lijkt het erop dat het is als *een veelfacettige lens*, waarvan elk facet een wat ander aspect van de werkelijkheid in de ervaring brengt. Terwijl elk facet ook de neiging heeft *om de eigen ervaring als uitgangspunt te nemen voor het verklaren van het geheel van de werkelijkheid*.

Q: Wat er bij Dawkins toe leidt dat hij aan een bepaalde vorm van ervaring de voorkeur geeft boven andere vormen van ervaring, zodat hij bijvoorbeeld het werk van Teilhard bestempelt als pseudo-wetenschap.

B: Ja, en wat mij betreft is dit een symptoom van een bepaalde eenzijdigheid, een vertekende blik, een beperkte visie op de werkelijkheid. In een extreem geval zou je dat een waan kunnen noemen, dat mensen in hun denken en ervaren echt heel ver van de werkelijkheid staan. Maar het voert veel te ver natuurlijk om mensen als Gould en Dawkins als zodanig te omschrijven. Het betreft hier intelligente en geleerde personen, die over het algemeen een realistische kijk op de wereld hebben, maar die simpelweg niets hebben met het religieuze, het numineuze. En die zich, in heel wat gevallen terecht, storen aan wat er zoal vanuit die hoek over de werkelijkheid beweerd wordt.

Je zou ook kunnen zeggen dat er, globaal genomen, zowel aan de rationeel-analytische kant, als ook aan de intuïtief-religieuze kant vormen van werkelijkheid binnenkomen die ook echt met de werkelijkheid te maken hebben, maar die tot iets onwerkelijks worden als ze onvoldoende ondersteund worden door ervaring van de tegenovergestelde zijde. Zodat mensen kunnen geloven dat God niet bestaat of de wereld in zes dagen geschapen heeft. Of gaan denken dat de wereld diep zinloos is of geboren is uit een ei. De stad van wereldkennis zal dan ook meer betrekking hebben op de werkelijkheid, meer adequaat zijn, naarmate die twee vormen van werkelijkheidsbeleving elkaar meer aanvullen en ondersteunen.

Wat nu bij Dawkins opvalt, dat is dat hij blijkbaar het hele religieuze domein negeert, en liever verblijf houdt in een diepnihilistische werkelijkheid. Voor mij is dat een aanwijzing dat, zoals gezegd, het religieuze in zijn ervaring geen rol speelt. En dat hij daarom, zoals velen met hem, ervan uitgaat dat deze werkelijkheid, die zo geniaal subtiel in elkaar steekt en een grote indruk geeft van bedacht en gezocht te zijn, dat deze wereld zuiver *toevallig* ontstaan is, puur *materie* is, en *geen enkel doel* dient, en dat terwijl het veel logischer is te veronderstellen dat er een wereldverwerklijkende en doelgerichte Creativiteit is. Daarbij moet hij ook het *absurde* aanvaarden van het bestaan van de zo creatieve mens in deze diepzinnige wereld. Hoe kan het bijvoorbeeld dat *Bach* bestaat in deze wereld? Waar komt dat vandaan, deze muziek, deze creativiteit? Is dit allemaal toeval? Willekeur? Zinloos? Ik kan mij zijn muziek

niet voorstellen in een wereld die niet op de een of andere manier te maken heeft met creativiteit en een streven naar schoonheid.

Q: Maar wat is dit dan? Het irrationele van het rationele, de blinde vlek van de rationaliteit, de waanzin van de ratio? Dawkins moet duidelijk niets hebben van Teilhard. In hetzelfde boek zie je trouwens dat ook het holistische en feministische denken forse tikken krijgen uitgedeeld.

B: Ja, en dat vind ik eigenlijk wèl terecht. Nader analytisch onderzoek maakt duidelijk dat men onjuiste verbindingen legt. Zoals dat logica, analyse en abstractie exclusief bij mannen behoren, en dat de (vrouwelijke) intuïtie een veiliger en vruchtbaarder benadering is van de waarheid. Voor wie enigszins thuis is in de materie zijn dit absurde veronderstellingen. Opgekomen in een bewustzijn dat, lijkt het wel, een bepaald geloof stelt boven de feiten.²¹

Q: Dat preciese van het analytische denken gaat in tegen 'wolligheid', 'zweverigheid' en 'dogmatiek'. Het dwingt tot een rationele discipline, argumentatie en bewijsvoering, tot het al redenerend aannemelijk maken van allerlei. Maar het heeft wel een blinde vlek, nietwaar? Bijvoorbeeld dat van het religieuze.

B: Het is koud, kil, precies, doordringend, uiteenrafelend, ook wel egocentrisch, manipulerend... Ik denk dat bijvoorbeeld directeuren van grote ondernemingen veel van deze vorm van bewustzijn in zich hebben. Echter de meer excellenten onder hen zullen ook veel synthese in huis hebben, zodat zij tevens goed zijn in het vasthouden van de grote lijn, een 'fijne neus' hebben voor ontwikkelingen in hun branche, en ook beschikken over de voor hun metier zo noodzakelijke mensenkennis of sociale intelligentie. En misschien wel ontstaan voor zoiets als spiritualiteit.

Q: Het vult elkaar aan.

B: Het is complementair, het is op een fundamentele manier complementair. Gebaseerd op oorspronkelijk ideeën van vooral Heraclitus is dit het grote inzicht dat we verwerven kunnen. Zodat je kan zeggen dat de afstandelijke en onderzoekende blik van een analytisch ingestelde wetenschapper ons één bepaald aspect toont van de werkelijkheid. En dat de gretige blik van de mysticus die God als het ware indrinkt een ander en minstens zo wezenlijk aspect toont van de werkelijkheid. De integratie van die twee, het bedenken van een wereldbeeld waarvoor beide vormen van ervaring materiaal aanleveren, geeft dan een wereld die te maken heeft met kunst en muziek en orde en variatie en ontwikkeling. De wereld wordt dan als een spel of een kunstwerk in wording. Een groot levend iets. Geen machine of wereld tussen hemel en hel, maar één groot artistiek proces, waar je in zit en deel van bent. Eindelijk thuis, denk je dan.

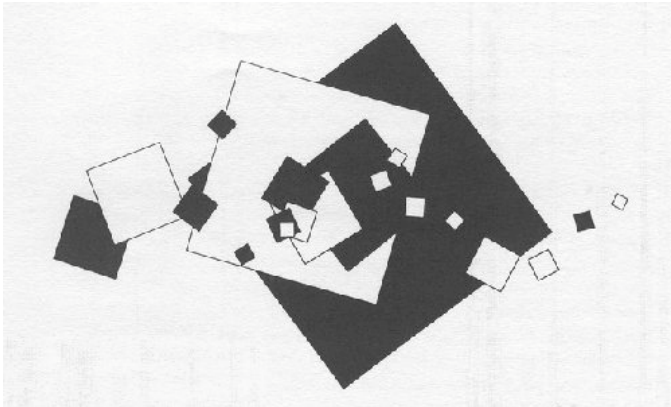
Met grote instemming wil ik hierbij verwijzen naar een uitspraak van een van mijn favoriete denkers, Max Wildiers, een schrijver en filosoof die dit nieuwe wereldbeeld op een bijzonder aantrekkelijke en inzichtelijke manier onder woorden heeft gebracht: "De wereld doet zich vandaag aan ons voor als een organisme, waarin alles met alles verbonden is, als een reusachtig spel of als een kunstwerk, waarin spontaneïteit, vrijheid en creativiteit optreden. 'Wij verwijderen ons,' zo schreef prof.

²¹ Richard Dawkins, *Een regenboog ontrafelen*, p. 177.

Ilya Prigogine, 'meer en meer van de klassieke beschrijving van de wereld als een *automaton* en keren meer en meer terug naar het Griekse paradigma van de wereld als kunstwerk.' Manfred Eigen en Richard Feynman verkiezen de metafoor van het spel: elk spel is gebonden door vaste regels en toch is ieder spel verschillend daar binnen deze regels eindeloze variaties mogelijk zijn."²²

Op het snijvlak van wetenschap en religie zie je dus een wereld verschijnen die is als een spel en kunstwerk en variatie op vaste regels. Het is het soort wereld dat ik probeer te beschrijven in GAMMA. Een wereld die naar mijn idee een zeer complexe en zich procesmatig evoluerende variatie is op een eenvoudig thema, genaamd AOS.²³ Het complexiteitsonderzoek wijst althans in deze richting, getuige de volgende citaten van respectievelijk Manfred Eigen en Stuart Kauffman: "Het is onze taak een algoritme te vinden, een natuurwet die leidt tot de geboorte van informatie."²⁴ En: "In den beginne was het Woord - de Wet. De rest volgt daaruit en wij nemen daaraan deel."²⁵

In den beginne was het Woord - de Wet. De rest volgt daaruit en wij nemen daaraan deel". Stuart Kauffman

²² Gerard Bodifée (keuze van de teksten), *Zo vrij is de mens. Max Wildiers, Kerngedachten uit zijn werk*, Pelckmans, Kapellen, 1996, p. 53.

²³ Zie vooral ook de artikelenreeks *Variatie op een thema*.

²⁴ Zie: Paul Davies, *Het vijfde wonder*, p. 254. (Manfred Eigen, *Steps towards Life*.)

²⁵ Stuart Kauffman, *Eieren, straalmotoren en paddestoelen. Zelforganisatie als de verborgen sleutel tot evolutie*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1996, p. 335.

DE ACTUALITEIT VAN MAHATMA GANDHI

Hans Feddema²⁶

Op 30 januari 1948 overleed Mahatma Gandhi, vermoord door een fundamentalistische hindoe. Gandhi blijft boeien en zijn erfenis is relevant tot op de dag van vandaag. En wel om een aantal redenen: 1) zijn alternatieve model van conflictoplossing; 2) zijn onvoorstelbare zielskracht; 3) zijn wijze van leven.

Gandhi heeft de 'kleinen' en de armen een adequaat wapen gegeven zichzelf te bevrijden, en daarmee de potentiële kracht van de massa boven tafel gebracht. Probeerden we als mensheid de conflicten tot op heden op te lossen via de steen, het mes of andere middelen van geweld, Gandhi toonde aan dat dit heel anders kan: ethischer, maar ook effectiever. "De Britten," zo zei hij in 1940, "willen de strijd voeren op het niveau van de machinegeweren. Wij kunnen hen echter verslaan, als we de strijd brengen op het niveau van de wapens die wij hebben". Hij doelde op het wapen van de geweldloosheid, op de macht van het aantal en op het verzetsmiddel van non-coöperatie, dus 'nee' zeggen tegen een slecht systeem en tegen onderdrukking.

Voorbeelden daarvan waren zijn zoutmars en de door hem gelanceerde khadi-beweging. Engeland had India een verbod op zoutwinning opgelegd om de Britse zoutindustrie te bevoordelen. Via de zoutmars, aan het eind waarvan Gandhi symbolisch en demonstratief zout uit zeewater won, bracht hij het Indiase volk ertoe dat verbod massaal te overtreden. Engeland kon moeilijk het hele Indiase volk in de gevangenis zetten. Ook niet toen Gandhi de Indiërs met succes aanzette het monopolie van de Britse katoenindustrie te doorbreken met een boycot van de Britse kledingexport, en voortaan eigen gewaden te spinnen en te weven. Het was non-coöperatie, maar impliceerde tegelijk een alternatief ontwikkelingsmodel, namelijk dat van *self-reliance* (zelfontwikkeling). Dit laatste hield in dat men mensen op eigen benen liet staan in plaats van hen te betuttelen. Later grepen ontwikkelingsstrategen als Galtung en Schumacher daarop terug.

Gandhi leefde in de twintigste eeuw. Het was de eeuw van de gemiste vrede, van twee vreselijke wereldoorlogen, gevolgd door een Koude Oorlog van bijna vijf decennia en een massale nucleaire gijzeling, waardoor de mensheid lang aan de rand van de afgrond balanceerde. En het is de eeuw van de mede door Marx, Lenin en Trotsky geïnspireerde gewapende revolutie. 'Veiligheid door veel wapens' en 'rechtvaardig geweld' waren daarbij de slogans. Gandhi wees ze beiden van de hand: "Ik geloof niet in een kortere, maar gewelddadige weg naar succes.

²⁶ Dr J.P. Feddema is antropoloog, publicist en buitenlandspecialist. Tevens is hij actief binnen de vredesbeweging, GroenLinks en Linker Wang.

Hoeveel sympathie ik ook mag koesteren voor prijzenswaardige motieven, ik ben een onverzoenlijke tegenstander van gewelddadige methoden om zelfs de nobelste doelen te bereiken. De ervaring heeft me geleerd dat het goede dat geweld uitricht slechts tijdelijk en het kwaad dat het doet, blijvend is." Of in een andere uitspraak: "Het goede dat geweld brengt, is hooguit tijdelijk, omdat het al spoedig wordt overstemd door het kwade, dat tegelijkertijd meekomt." De gewapende revolutie was in de vorige eeuw lang zeer in de mode. Niet alleen in Zuid-Amerika. Ook in India had zij nogal wat aanhangers. Gandhi zei eens tegen een aantal van hen: "Jullie jongeren hebben het altijd over revolutie. Ik maak er een. Wat is er zo revolutionair aan geweld? Als jullie werkelijk van je volk houden, help me dan om hun te laten zien hoe ze het geweld de rug kunnen toekeren en hun angst kunnen overwinnen." Het was een prestatie van Gandhi dat hij de op carrière beluste elite de wind uit de zeilen wist te nemen, in elk geval tot aan de onafhankelijkheid. Hij slaagde erin zich te omringen met een keur van op dienst gerichte medewerkers.

Zich afwenden van geweld staat bij Gandhi overigens niet gelijk aan laf zijn: "Geweldloosheid is een actieve kracht en biedt geen plaats voor lafheid. Voor een gewelddadig mens is er de hoop dat hij op zekere dag geweldloos zal worden, maar die is er niet voor een lafaard." Gandhi heeft een speciale visie op kracht: "Kracht komt niet voort uit fysieke vermogens. Zij komt voort uit een ontembare wil."

Dat brengt me op het tweede dat me opvalt bij Gandhi: zijn zielskracht. Wat de mensheid intrigeert, is dat Gandhi presteerde wat ieder mens weliswaar in zich heeft, maar het moeilijk vindt daarvoor de geestkracht op te brengen. Geestkracht, dus 'nee' zeggen als je 'nee' bedoelt, noemt Gandhi de grootste kracht die er is in de wereld. Helaas slaapt volgens hem de geest bij de meeste mensen, maar als die bij een van hen ontwaakt, wordt volgens hem 'de aarde een beetje opgetild'. Die uitspraak is zeker van toepassing op hemzelf, maar hij blijft bescheiden: "Ik heb de mensheid niets nieuws te leren. Satya (waarheid) en ahimsa (geweldloosheid) zijn zo oud als de wereld. Het enige wat ik doe is met beide experimenteren op zo groot mogelijke schaal (...) Men heeft religieuze geschriften aangehaald om mijn standpunt aan te vallen, maar ik heb meer dan ooit vastgehouden aan het standpunt dat waarheid nooit aan wat dan ook mag worden opgeofferd. Zij die geloven in de eenvoudige waarheden, welke ik heb vastgelegd, kunnen deze alleen propageren door er naar te leven".

Ziehier het derde punt waarom Gandhi tot de verbeelding spreekt: zijn wijze van leven. Die werd gekenmerkt door eenheid van leer en leven. De zwakte van revolutionaire leiders is vaak de tegenstelling tussen woord en daad. Dat geldt zeker voor veel politieke leiders van nu. De massa doorziet dat. Als Gandhi protesteert tegen de ongebreidelde vermenigvuldiging van behoeften, geeft hij daarentegen zelf het voorbeeld van soberheid, onder meer in kleding en voedsel. Wat opvalt bij hem is dat hij a) niet blijft steken in een analyse, maar een alternatief biedt voor wat hij aanvecht en b) zelf in de praktijk brengt wat hij

predikt. Iets voor ons om over na te denken. Gandhi hield ook vast aan zijn idealen en sobere levenswijze toen hij een van de invloedrijkste mensen van India was geworden.

Dat Gandhi ook nu nog relevant is, kunnen we vooral afleiden uit de navolging die hij heeft gekregen. Deze navolging was na de Tweede Wereldoorlog het meest spectaculair in de geledingen van de burgerrechtenbeweging in de VS, onder leiding van Martin Luther King, maar was reeds een beginnend kasplantje tijdens de oorlog zelf. Bijvoorbeeld in Denemarken, waarbij de koning het voorbeeld gaf om als Denen allen een Davidsster te dragen en dus zo de isolatie van de joden te doorbreken. En niet te vergeten in Noorwegen, door het spontane verzet van driekwart van de onderwijzers tegen het onderwijsplan van de nazi Quisling, gesteund door 150 hoogleraren en alle bisschoppen. Gewelddadig verzet is overwogen, maar liep op niets uit en ook ondergrondse activiteit haalde het niet bij deze onverholen en massale actie van non-coöperatie. Quisling moest op een gegeven moment na overleg met Hitler zijn plan intrekken. Ik wijs hierop, omdat cynici inzake Gandhi's model nogal eens de wereldoorlog als argument opvoeren. Ook in Zuid-Amerika en Zuid-Afrika ontbrak het geweldloze verzet niet na 1945, maar de doorbraak lijkt vooral te zijn gekomen in Azië. Daarbij denk ik aan de Filipijnen in hun strijd tegen dictator Marcos, aan de beginfase van de intifada onder de Palestijnen en aan de bewonderenswaardige strijd van geweldloosheid van Aung San Suu Kyi in Birma. Aangaande de intifada wil ik slechts melding maken van de rake verzuchting van een Israëliisch politicus enkele jaren terug: "Een leger kan een leger verslaan, maar een leger kan geen volk verslaan."

Het laatste bleek overigens ook in Oost-Europa, waar eveneens een doorbraak van geweldloosheid viel te constateren, en wel bij het afschudden van de communistische onderdrukingsregimes. Demonstraties, boycotacties, stakingen, menselijke kettingen: ze waren middelen van verzet in Polen, Tsjechië, Hongarije, Bulgarije, de Baltische staten en niet te vergeten Oost-Duitsland. Daar brak reeds in 1953 een grote staking uit van industriearbeiders, op wie zowel Poolse als later ook Russische troepen weigerden te schieten. De Berlijnse Muur, het symbool van de Koude Oorlog, valt in 1989, zonder dat er een schot wordt gelost. De moedige wekelijkse maandagavondbijeenkomsten, die steeds omvangrijker werden, in en rondom een kerk in Leipzig, vormden een belangrijke prelude tot de grotendeels geweldloze omwenteling in Oost-Europa.

Met andere woorden, Gandhi's invloed lijkt een halve eeuw na zijn dood eerder toe- dan af te nemen. Er is sprake van een verbazingwekkende verspreiding van geweldloze bewegingen over de hele wereld. De mensen worden zich kennelijk bewust van de macht van hun aantal. Zo kwam men bijvoorbeeld in Belgrado in november 1996 massaal gedurende 88 dagen de straat op vanwege de niet erkende uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen, totdat Milosevic min of meer toegaf.

En ook op dit moment, na afloop van de op 24 september gehouden verkiezingen in Joegoslavië, grijpt de oppositie terecht weer naar dit wapen.

Breekt er een nieuw tijdperk aan, waarbij in elk geval de door Marx en Lenin beïnvloede ideeën van gewapende revolutie enigszins op de achtergrond raken en men voor het laten overwinnen van ongerechtigheid meer en meer zijn toevlucht gaat nemen tot de methoden van Gandhi? Ik acht dat niet ondenkbaar. Ik signaleer daarbij ook geslaagde boycotinitiatieven door consumenten, zoals een enkele jaren geleden door Green Peace geïnspireerde actie in Duitsland tegen het voorgenomen dumpen in zee van de Brent Spar.

Er is echter ook een keerzijde. We zien in de wereld een toename van etnisch en religieus geweld, hetzij omdat men door haatzaaiende leiders wordt gemanipuleerd, hetzij omdat men vanuit de eigen bevrijdingsgeschiedenis, zoals in Algerije, niet anders heeft geleerd dan te grijpen naar geweldsmethoden. Daarnaast is in het individualistische Westen, ook in Nederland, het geweld niet meer weg te denken van de straat. Twintig Nobelprijswinnaars voor de Vrede, onder wie Nelson Mandela, Yasser Arafat, de Dalai Lama en Aung San Suu Kyi, hebben eind 1998 niet voor niets in een indrukwekkend appèl de regeringsleiders opgeroepen de eerste tien jaar van het derde millennium te proclameren tot het decennium van de cultuur van geweldloosheid. Alleen al dat appèl, dat vorig jaar werd overgenomen door de VN, is een indicatie van Gandhi's relevantie in de huidige wereld, zoals trouwens ook het genoemde straat- en religieus-etnische geweld. Gandhi is niet alleen een symbool van de weg van vrede, maar ook een profeet van religieuze en etnische verdraagzaamheid.

Ik constateer binnen Europa een grote zoektocht naar religie, hoe vaag ook. Gandhi verbond echter contemplatie met actie. "Vanuit de religie vereenzelvig ik mij met de mensheid," zegt hij, eraan toevoegend dat dat "niet kan zonder actie". Het "doel van de geschiedenis en van ons leven" is volgens Gandhi de "geestelijke ontwikkeling naar Waarheid". Waarheid ziet hij als het goddelijke, dat "getoetst kan worden via ervaring in de dienst aan anderen". Waarheid komt volgens hem tot uiting in de ongewapende strijd voor gerechtigheid, vrede en vrijheid. Gandhi een soort goeroe? Hij had een visie op het leven. Zijn kracht was echter dat hij niet bleef steken in theoretische beschouwingen, maar ze ook nog in praktijk bracht.

God voor en God na

Gerrit Teule

Het schrijven over God is tegenwoordig erg populair. Hij verdween al uit Jorwerd en Neal Donald Walsch praat persoonlijk met Hem, drie boeken vol. God is een bestseller. Ook in de diverse nummers van *GAMMA*, wordt veel geschreven over God. Zomaar een paar titels: 'Over God gesproken', 'God als persoon, religieus gezien', 'Het beeld van God als een bovenpersoonlijk wezen', etc. Het is God voor en God na, terwijl Teilhard de Chardin, om wie het in de TdC-stichting toch allemaal gaat, in de eerste plaats probeerde paleontoloog te zijn, weliswaar binnen het kader van de Rooms-Katholieke Kerk, maar toch... Hij probeerde vooral koelheldere wetenschap te bedrijven en daarin komt het woord 'God' niet zo vaak voor.

In mijn boek *Chaos en Liefde, de kern van geest, leven en evolutie* heb ik flinke aarzelingen om over God te schrijven. Temidden van al het geschrijf over Hem (het gaat toch immers meestal om een mannelijke God, nietwaar?) vroeg ik mij af, waarom ik eigenlijk die aarzeling heb en of ik daar niet eens van af zou moeten stappen. Waarom al die anderen wel en ik niet?

Bernard Shaw zei eens: "Een enkele keer citeer ik mezelf, dat geeft pit aan mijn conversatie". Mag ik daarom de onbescheidenheid hebben om dat nu ook eens te doen? Voor de aardigheid, en ook voor mijn eigen reflectie, heb ik alle stukjes, waar God in voorkwam, uit mijn boek (vanaf nu aangeduid met C&L, ook afkortingen doen het erg goed tegenwoordig) opgezocht en hieronder achter elkaar gezet, met enig verbindend commentaar. Tot mijn verbazing kwam daar een lopend verhaal uit. Het waren niet erg veel citaten, want zoals gezegd, over dit onderwerp ben ik erg terughoudend, maar er komt in ieder geval een beeld uit naar voren, wat voor sommige mensen misschien wel interessant zou kunnen zijn. Anderen, deskundigen naar ik veronderstel, wenden zich misschien wel vomerend af, wie weet? Overigens, wie kan zich op dit gebied 'deskundig' noemen?

Dit verhaal heeft iets van een exegese van eigen teksten. Mocht iemand vinden, dat dit egotripperij is, dan kan ik hem of haar met die mening alleen maar gelukwensen. Het is altijd handig een reden te hebben om een artikel over te slaan. Verderop zal overigens blijken, dat elk geschrijf over God ten diepste niets anders dan een egotrip kan zijn. Ik ben een god in het diepst van mijn gedachten, en in mijn binnenste zit ik ten troon... Daar gaan we dan. Alle citaten uit C&L zijn cursief weergegeven.

God in de kerk

Ergens in het begin van C&L gaat het over actieve metaforen (dat zijn metaforen, die 'onderhuids' een zeer actieve rol spelen in onze perceptie) en daar staat deze opmerking:

Zo meldde een Russische astronaut na een serie rondjes om de aarde triomfantelijk, dat hij God niet had gezien. Hij had natuurlijk als atheïst helemaal niet in de gaten, dat hij zijn rondjes vloog binnen in Haar buik.

Dit citaat geeft al een beetje aan, hoe het er in C&L aan toe gaat als God ter sprake komt. Hij is een Zij en Zij is in dit citaat minstens zo groot als ons zonnestelsel. Het doet mij denken aan die film over een verkleinde duikboot, die de bloedbaan van een mens wordt ingestuurd en na allerlei omzwervingen en avonturen in de aderen en het hart er later via een oogtraan weer uitkomt, uiteraard net op tijd, namelijk vlak voordat de boot weer expandeert tot zijn oude vorm en grootte. Het geeft al aan, hoe het spel van groot en klein, wat in C&L voortdurend wordt gespeeld, eruit gaat zien. God is zowel heel groot als ontzettend klein. Ook de mens is groot en tegelijk microscopisch klein. Je weet gewoon niet, waar je naar moet zoeken of waar je je ogen op moet instellen. Hebben we nu een telescoop of een microscoop nodig? We hebben immers geen idee hoe Zij eruit ziet. Gij zult u geen gesneden beeld maken....

Een ander citaat uit het begin van C&L geeft vrij goed weer hoe ik in mijn jeugd God heb ervaren. Dat gebeurde niet helemaal orthodox en leidde tot afvalligheid van de kerk.

Over de godsdienstige kant ben ik heel kort, omdat ik vind dat ik daar als 'heiden' weinig over te zeggen heb. De reden daarvoor ligt ver terug in mijn jeugd. Mijn vader was kerkorganist in de Gereformeerde Kerk te Heerenveen en toen ik klein was, ging ik tijdens de kerkdiensten erg vaak met hem naar het orgel. Dat orgel was een tiental meters boven de monumentale preekstoel geplaatst. De 'normale' kerkgangers zaten beneden, zodat de dominee zich boven hen verhief. Zo leek het net alsof Gods Woord vanuit de hemel door de dominee heen tot hen kwam, en zo was het natuurlijk ook. De achtergrond van de preekstoel was daar helemaal op aangepast. Het was een grote grijsblauw geschilderde halfronde koepel, een weergave van de hemel zelf. Maar bij mij, zittend bij het orgel, kwam Zijn Woord onder mijn voeten vandaan. Vandaar dat er in mijn vroege religieuze ontwikkeling van meet af aan iets fout zat. Ik stond er als het ware boven, tussen de gordijntjes doorglurend naar pepermuntjes sabbelende of half slapende mensen en vooral naar Margje, op wie ik een oogje had. De orgelmuziek vond ik prachtig, vooral als mijn vader Bach speelde, maar Gods Woord heeft mij nooit bereikt op de manier zoals het hoort. Bach wel. Als ik bij het luisteren naar een ingewikkelde fuga de zware baspijpen voelde trillen, raakte ik in vervoering. Tijdens de lange preek van bovenaf neerkijkend op het handgeschreven spiekschriftje van de dominee dacht ik: "Hoezo Gods Woord, hij verzint het allemaal zelf!" Dat was onbedoeld een slecht begin van mijn godsdienstige opvoeding, wat later helaas uitmondde in mijn heidendom, in die zin dat ik niet geloof in de god, zoals Hij ons wordt voorgespiegeld door de christelijke kerk, een god die geschapen is naar het beeld van de mens. Vandaar dat ik mijzelf voor dit onderwerp heb gediskwali-

ficeerd. Mocht ik er toch iets over zeggen, dan is dat dus een oprisping uit mijn verleden. Of het gaat over een heel andere god, een die weliswaar in de evolutie straatlengten op ons voorligt, maar die wel met ons mee evolueert en die net als wij af en toe valt en weer opstaat.

Het merkwaardige van dit stukje tekst is, dat ik mij pas later realiseerde hoe Gods Woord voor mij 'onder mijn voeten' vandaag kwam. Dat was meer dan alleen maar een grapje, want er zit ook een zekere symboliek in. God en Zijn communicatie komen voor mij niet uit de hemel, waar dat ook zijn moge (volgens iedereen vrijwel zeker ergens boven ons hoofd), maar diep uit de materie, en dat situeren we meestal onder ons: de grond, waar we met beide benen op staan. Materie stamt van mater, moeder. Vandaar dat ik God bij voorkeur 'Zij' noem. Dat heeft ook te maken met de eonenhypothese van Charon, waarin datgene wat wij 'geest' noemen, vereenzelvigd wordt met de binnenkant van de materie, zoals ook Teilhard aangeeft. Jean Charon preciseert dit nog veel verder. Volgens zijn Complexe Relativiteitstheorie, waarover het grootste deel van C&L gaat, is 'geest' zelfs de binnenkant (of achterkant) van de elektronen²⁷. Een elektron is het raakpunt van twee tijdruimten, de tijdruimte van ons dagelijkse handelen en de minuscule tijdruimten van de geest. Charon noemt deze tijdruimten van de geest (waarvan er in dit heelal onnoemelijk veel zijn) eonen, omdat het eeuwig stabiele structuren zijn. Ik heb een eon steeds vrouwelijk genoemd.

Bij het 'snappen' van de eonenhypothese, wat zeker tijd zal kosten, hoor je a.h.w. de sleutel in het slot omdraaien. De deur die dan opengaat, leidt naar onontdekte keldergewelven onder het gebouw van de wetenschap, waar geest en materie elkaar raken. Teilhard moet daar geweest zijn of hij heeft tenminste door een kiertje naar binnen gegluurd. Charon heeft in de keldergewelven rondgezworven. Zonder verder de theorie hierover helemaal uit de doeken te doen (daarvoor kunt u beter C&L lezen of nog beter Charon zelf), kunnen we God zien als de oudste en meest geëvolueerde eon in dit heelal.

God is klein

Vanuit de eonenhypothese gezien is de buitenkant van God dus een elektron, technisch gesproken onzichtbaar onder een microscoop en uiteraard ook onzichtbaar vanuit het raampje van een ruimteschip. Maar klein is niet hetzelfde als simpel en klein kan ook heel groot zijn. We kunnen en moeten Haar namelijk ook zien als de verzameling van alle eonen bij elkaar, inclusief hun voortdurende onderlinge conversatie: de eonische matrix, waarbinnen het voortdurend zoemt van de communicatie. Dan is Zij opeens wereldomspannend, zo groot als het heelal. Hoe dan ook, in de binnenkant van die ene God-eon verzamelt zich alle evolutiekennis, die voor het maken en in stand houden van dit heelal nodig is.

²⁷ Dit zal prof. dr. Henk Barendregt wel aanspreken, wiens vermoedens in die richting op blz. 4 worden weergegeven.

Deze Eon evolueert met ons mee, ook al ligt Zij straatlengten c.q. lichtjaren op ons voor. De hoogst geëvolueerde eonen in onszelf zijn een afspiegeling van deze God-eon. Al deze eonen bij elkaar vormen de stuwende kracht achter de evolutie. Een citaat daarover:

Kortom: eonen maken de stof met haar duizenden molecuulsoorten tot wat zij is. Uitgaande van het streven naar bewustzijn in de eonen is het maar een kleine stap naar de veronderstelling, dat het vormen van de materie (i.h.b. het 'vormgeven') een geestelijke scheppingsdaad is, niet door één God, maar door myriaden van eonen, diep verborgen in de psychomaterie. De evolutie begon daarom al bij de vorming van het allereerste simpele waterstofatoom, relatief kort na de 'big bang'. Gaandeweg vormden zich toen ook, met vallen en opstaan, de eerste gedragsregels, die later uiterst langzaam evolueerden tot de ons bekende natuurwetten.

Gooi het idee van een God als elektron niet te snel in de prullenbak. Natuurlijk, we komen geweldig in de knoei met ons gevoel voor wat groot en wat klein is. God is groot (net zoals Allah) en elektronen zijn klein, denken we. Dat kan dus op het eerste gezicht niet samengaan. Maar is in dit heelal niet herhaaldelijk gebleken, dat onze alledaagse begrippen van groot en klein absoluut ontoereikend zijn om deze wereld te verklaren? Wat te denken van de grootte van een supersnaar in de kernfysica ter grootte van de Planck-lengte van 10^{-33} centimeter? Ter vergelijking: een atoom heeft een grootte van 10^{-8} cm. en een atoomkern is ongeveer honderdduizend maal zo klein. Protonen en neutronen zijn $\pm 10^{-13}$ cm. groot en dus is een Planck-lengte nog 18 machten van tien kleiner dan deze deeltjes. Of wat te denken van 13 miljard lichtjaren van ons verwijderde sterrenstelsels, die we dus aanschouwen zoals ze waren vlak na hun geboorte. Ons idee over groot en klein is hopeloos gebonden aan de menselijke maat en niet aan de goddelijke. De goddelijke maat is zowel eindeloos groot als oneindig klein, van de Planck-lengte tot aan de doorsnede van het heelal, ongeveer 26 miljard lichtjaren. Daar snaptten ze in Jorwerd natuurlijk niets van. Ik zou daar ook weggaan als ik God was.

Elektronen vervullen in de algemene chemie en in de biochemie een cruciale rol. Ze geven de atomen hun ruimtelijke vorm, door rondom de atoomkernen te cirkelen en zodoende het atoom 'op te blazen' tot een ruimtelijke vorm met een heleboel niks erin. Ook klitten ze de atomen aan elkaar tot moleculen en (levende) macromoleculen. Natuurkundig en chemisch gezien zijn het de elektronen, die deze wereld vormen tot wat zij nu is. De hele morfogenese van cognitieve levende systemen is het werk van elektronen, die volgens de eonenhypothese ook nog diverse graden van evolutiekennis en de wil om tot bewustzijn te komen in zich dragen. Elektronen weten wat ze willen. Volgens de hypothese moet er ergens één eon zijn, die het allerverst is geëvolueerd en die sinds de Big Bang de hele

evolutie op sleeptouw neemt. Ik neem aan dat Haar naam God is. What's in a name? God gaf het goede voorbeeld door als eerste elektron rond een proton en een neutron te gaan cirkelen (en daarmee ook en passant de juiste afstanden en krachtsverhoudingen te regelen) en zodoende het eerste waterstofatoom te vormen. Allemaal hypothese natuurlijk, maar hoe zou de schepping anders begonnen moeten zijn?

Dat God via een evolutie deze wereld heeft gemaakt en nog steeds onderhoudt, is vanuit de eonenhypothese dus min of meer logisch beredeneerbaar, vooropgesteld dat wij de hoogst ontwikkelde eon in dit heelal God willen noemen. Maar Zij ziet er wel heel anders uit dan het beeld van een oude man met een baard en kanjers van spieren, zoals Michelangelo hem schilderde. Als je bedenkt dat volgens de eonenhypothese de belangrijkste eon in een mens, de zelf-eon, ook de persoon vormt die iemand is, dan kun je bedenken dat ook God, de Zelf-eon van dit heelal, een persoon moet zijn, ongeveer net zoals wij. Misschien is het beter om daarbij niet te spreken van een bovenpersoonlijk, maar van een onderpersoonlijk wezen (als wij de materie tenminste beschouwen als iets 'onders'), want onnoemelijk veel stukjes God zitten diep in ons, verborgen in elke cel, ja zelfs in elke molecuul en elk atoom.

Vanuit de eonenhypothese komen we op de gedachte, dat mijn eigen eonen, diep verborgen in mijn geestlichaam, ooit in de evolutie zelf meegewerkt hebben en nog steeds actief meewerken aan deze ordening en dus uit de eerste hand weten hoe het 'in elkaar steekt'. Als we de ordenende kracht in de natuur aanduiden als 'God', dan ben ik dus ook een 'god in het diepst van mijn gedachten', zoals de dichter zei, 'en in mijn binnenste zit ik ten troon'.

Wat die ene God-eon doet, doen wij allemaal. Wij zijn de materialisatie van God. Wat wij zeggen is Haar woord (zie hiervoor ook Neale Donald Walsch in zijn gesprekken met God).

En God zag dat het goed was

Ziezo, de schepping is dus geregeld. En dan komt het verhaal over 'schoonheid'.

De eonen in mij, die mijn geest vormen, herkennen met genoeg de structuren, waar ze zelf ooit 'met liefde' aan hebben meegewerkt. Het zinnetje "En God zag dat het goed was" komt herhaaldelijk in het bijbelse scheppingsverhaal voor; een positieve terugkoppeling via het schoonheidsgevoel naar de (oer)metaforen. God had er volgens de bijbelschrijvers lol in. Wat Hij gemaakt had, vond hij mooi. Als je het begrip "God" vertaalt naar de verzameling eonen of het eonische netwerk, dan hadden de bijbelschrijvers dat goed gezien.

Ik vind dit zelf een cruciaal stukje uit het boek C&L. Schoonheidsgevoel is een emergente eigenschap, net zoals bio-elektriciteit en geest: iets wat alleen naar

voren komt in levende cognitieve systemen, zoals de Santiago-theorie zegt (zie hieronder). In de eonenhypothese is schoonheidsgevoel: de resonantie tussen de innerlijke structuren binnen in onze eonen en de buitenwereld, waar die innerlijke structuren leiden en in het verleden geleid hebben tot de prachtige levende wereld om ons heen. Wat we ooit in de evolutie zelf hebben gemaakt, vinden we nu mooi. Dit schoonheidsgevoel is een terugkoppelmechanisme, dat fundamenteel is in de evolutie. Gevoel voor schoonheid is dus niet alleen maar een menselijk cultuurverschijnsel. Het is naast de darwinistische toevalstreffers en de overleving van de fitste een fundamentele kracht in de evolutie: het geestelijke evolutieprincipe, dat de evolutie voor zich uit drijft. Denk daarbij aan de teilhardiaanse wil om tot bewustzijn te komen, diep verborgen in de materie. Het schoonheidsgevoel is daarbij richtinggevend²⁸ en stuurt de bewustzijnsontwikkeling. Zelfs iedere amoebe heeft dus een (zij het uiterst rudimentair) gevoel voor schoonheid. Op dat niveau van psychisme zal het wel 'lekker' zijn of gewoon 'veilig' of 'buikje rond', voorzover het al niet helemaal fout is om er woorden aan te hechten..

Het schoonheidsgevoel leidt ook tot een antwoord op de vraag, waarom wij niet als een kat in een vreemd pakhuis ronddwalen. Stel je voor dat je op een totaal vreemde planeet belandt en overal om je heen krankzinnige creaturen ziet. Natuurwetten zijn anders, leven neemt totaal onbekende vormen aan, talen zijn onbegrijpelijke vibraties etc. Dat is niet, wat wij op onze aarde ervaren en vermoedelijk ook niet op andere planeten. Wij kennen deze schepping vanbinnenuit en herkennen haar bij elke blik in de natuur of in de spiegel.

Dit geeft ook een antwoord op een oud filosofisch probleem, waar o.a. Descartes zich mee bezighield. Als het enige, waar ik echt zeker van ben, mijn eigen gedachten zijn, hoe kan ik dan in deze wereld bestaan? De hele wereld zou immers net zo goed een stelsel van hallucinaties kunnen zijn, waar ik maar zo'n beetje in ronddoel? Om dat probleem op te lossen sleept Descartes God erbij, die in zijn goedertierenheid het toch niet in zijn 'hoofd' zou halen om de buitenwereld principieel te laten afwijken van onze waarneming. Dat zou wreed zijn en zo is God niet. De eonenhypothese geeft een ander antwoord. Het bovenstaande suggereert, dat er tussen de buitenwereld en mijn diepste gedachten een hechte en creatieve band bestaat, die teruggaat tot de allereerste fasen van de evolutie. Ik ben thuis in deze wereld, omdat ik meegewerkt heb aan de bouw en daarom in principe elk hoekje en gaatje ken, ook al kan ik het niet onder woorden brengen. Elke tijger, mier of amoebe is dat met ons eens.

²⁸ Dr. Palmyre Oomen spreekt hier vanuit het procesdenken van Whitehead over 'orientatieprincipe'.
(red.)

God of Gaia?

De bekendheid met de teilhardiaanse essentie van deze evolutie, de drijfkracht van het bewustzijn en de geest, leidt ook tot het kennen van God, maar wat moeten we met alle aangeplakte betekenissen van dit vreemde drieletterwoordje?

Uitgaande van de wet van 'sorteerbare verzamelingen' zal er ergens op deze aarde of in dit heelal één eon moeten zijn die het allerhoogste bewustzijnsniveau heeft. Ik aarzel steeds weer opnieuw hiervoor de metafoor 'God' te gebruiken, omdat dit begrip zoveel aanklevende bijgedachten heeft en zo vaak voor onzinnige of zelfs misdadige doeleinden wordt gebruikt. Bovendien heb ik mijzelf bij het begin van het tweede deel voor dit onderwerp gediskwalificeerd. Zolang het 'God zij met ons' nog als randschrift op geld gebruikt wordt, priesters nog wijwater sprenkelen op kanonnen en cruise missiles, en voetballers nog bidden of God deze keer aan hun kant wil staan, kunnen we onze gedachten misschien beter concentreren op 'Gaia', de geest van onze aarde, zoals beschreven door James Lovelock. Dat is nog een redelijk onbevekte metafoor, waarbij ik mij beter thuis voel. Steeds sterker wordt het vermoeden, dat onze aarde niet een dode klomp steen is met een laagje water en lucht, maar dat het een levend wezen is met een eigen evolutie-historie en met een eigen bewustzijn. Vanuit de eonenhypothese geredeneerd is dat zelfs hoogst waarschijnlijk. Gaia draagt, in de visie van Lovelock, zorg voor het evenwicht in onze biosfeer zodat het leven kan bestaan. Zij regelt de temperatuur en de luchtsamenstelling, zodat levende wezens zich kunnen voortplanten en het leven in het algemeen kan floreren.

Als ik Lovelock noem, moet ik voor de volledigheid ook Margulis noemen. En de Santiago-theorie van Maturana en Varela, naar ideeën van Bateson. Wie daarover meer wil weten, kan ik alleen maar verwijzen naar *Het Levensweb* van Fritjof Capra, waarin hij het principe van cognitieve levende systemen heel boeiend uitlegt. De eonenhypothese sluit daar prachtig en naadloos op aan, omdat in deze hypothese zelfs exact de plaats wordt aangegeven, waar deze cognitie haar denkkraft, haar geheugen en haar (zelf)bewustzijn vindt: binnen in de eonen, die wij in onze tijdruimte waarnemen als elektronen. Dit is de sleutelgedachte van Charons eonenhypothese, die Teilhard nog niet kon uiten, ook al was hij er heel dicht bij, maar die Charon naar voren bracht: geest is bio-elektriciteit. Geest is de mentaal waarneembare kant van bio-elektriciteit en diezelfde elektriciteit is de fysiek waarneembare kant van geest. Teilhardiaans gezegd: de binnenkant van bio-elektriciteit is geest en de buitenkant van geest is bio-elektriciteit. De spirituele en technische mogelijkheden van een eon leveren ook betere verklaringwijzen op voor de hersenwerking, en met name voor de snelheid van ons bewustzijn (die niet verklaard kan worden uit de trage snelheid van de hersencellen, zelfs niet met een hoge graad van parallelle verwerking) en voor het carthesiaanse theater (een plekje met hypersnelle neuronen, waar alle parallelle hersenwerkingen zouden moeten samenkomen om te leiden tot één bewustzijn en

dat nergens in de hersenen te vinden is, en al helemaal niet in de hypofyse, zoals men vroeger dacht).

Evolueert God ook, net zoals wij?

Dit is ook weer een gevoelig punt. Volgens oude ideeën zou God al in al Zijn volheid moeten bestaan, voordat Hij het heelal schiep, inclusief alle natuurwetten. Dit is een statische visie, leidend tot een statisch, Newtoniaans heelal. God zou dan iets buiten deze wereld moeten zijn. Hij maakt zelf geen deel uit van dit evoluerende universum. Een heel andere visie is, dat God een deel is van deze wereld en zelfs met deze wereld mee evolueert. Een dergelijke gedachte zou in mijn oude Gereformeerde Kerk blasfemie zijn. Zo ook in de Rooms-Katholieke Kerk. De paus heeft inmiddels wel de waarde van de Darwiniaanse evolutietheorie erkend, maar van de evolutie van de menselijke geest wilde hij nog niets weten, laat staan van een evoluerende God (of Gaia).

Pierre Teilhard de Chardin, priester in de Rooms Katholieke Kerk, zat overigens wel met een groot probleem. Als Omega de uiteindelijke vervolmaking is van wat we God zouden moeten noemen, dan kan dit impliceren dat God ook een deel is van de evolutie en dus, ook klein begonnen, nu met ons mee evolueert. Een gedachte die daar ook maar naar zweemt is natuurlijk onverenigbaar met het christelijke geloof (ook al leidt dit naar een voor mij heel sympathieke God, die met eindeloos geduld en liefde met ons meeleeft, die ons voortdurend inspireert en met wie wij ook via de eonische matrix direct contact kunnen onderhouden).

De laatste opmerking tussen de haakjes komt van heel diep. Daar zit een religieuze frustratie achter, opgelopen in een kerk die voor mij niet geschikt was. Daarom voel ik mij ook niet echt een heiden, ook al geloof ik weinig van wat er in de huidige kerken over God wordt beweerd. Bidden krijgt tussen dezelfde haakjes ook een heel andere betekenis: het is niet het gedeclameerde gebed van de dominee, waarvan ik vanaf mijn kerkorgelpositie kon zien dat hij het oplas van een papiertje met doorhalingen! Bidden is het resoneren met andere eonen via de eonische matrix. In de eonenhypothese heet dat resoneren of meetrillen 'liefde', wat ook leidde tot de titel *Chaos en Liefde*. Zo kunnen we ook 'meetrillen' met iets hogers, Gaia bijvoorbeeld, de zelf-eon van deze planeet, of God, de Zelf-eon van dit heelal. Uiteraard kunnen we ook 'naar beneden' bidden, d.w.z. niet naar een hogere eon, maar naar een gelijke of zelfs een lager ontwikkelde zelf-eon, van een dier of een steen bijvoorbeeld. Wat zou een meditatie bij een kristal anders kunnen zijn? Maar meestal denken we, dat we bidden tot God. Of hebben we, zonder het te weten, tot op heden altijd tegen Gaia aangeleuterd en beginnen we er nu, mede dank zij de Hubble-ruimtetelescoop en de radioastronomie, pas een klein beetje achter te komen, wie of wat God echt is of zou kunnen zijn? Toch maar Jahweh, de onuitspreekbare?

Een God die geduldig mee evolueert en die zich als kloontjes van zichzelf schuיל houdt binnen in voor ons onzichtbare elektronen, diep in de materie, ver weg in het heelal, maar ook heel dichtbij en zelfs diep in onszelf, is dat iets waar je bij het kerkvolk mee aan kunt komen? Ik vrees van niet. Hier dreigt een onoverbrugbare kloof. Dat leidt achterin het boek C&L tot een speculatie:

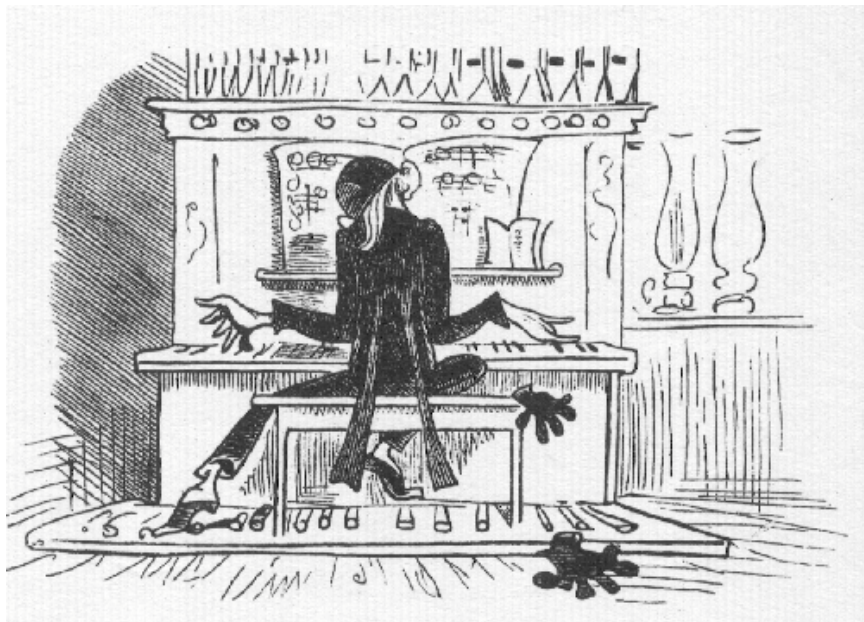
Een mee evoluerende en meelevende God-eon, die net als alle andere eonen tijdens de oerknal ontstond, leidt ook tot een andere vraag. Sta mij toe daar, ondanks mijn zelf opgelegde diskwalificatie, een opmerking over te maken. Als, bij wijze van spreken, God de Eon was, die na de big bang als eerste het initiatief nam om als elektron rond een kerndeeltje te gaan cirkelen en die zodoende het allereerste waterstofatoom haar ruimtelijke vorm gaf (met een variant op Neil Armstrong: "A small step for an electron, a giant leap for evolution."), dan komt daar de vraag uit voort, wie of wat ervoor zorgde dat de oerknal de gigantische wolk van psychomaterie met haar ingebouwde wil tot bewustzijn voortbracht, en waarom? Zou je dan misschien moeten denken aan een Geest, die zichzelf opblaast in een oerknal ("...daar zij licht...") en dan verder gaat in de vorm van onnoemelijk veel minuscule deeltjes, waarin het 'Licht der wereld' is verpakt: eonen die de materie vormen tot ruimtelijke constructies, die de totale evolutie aandrijven en gestalte geven, die diep binnen in ons wonen en ons overeind houden, kortom, die de kern vormen van geest, leven en evolutie? Zou God zo begonnen zijn aan Haar opus magnum? Is dit dan de Y2K, de jaar-2000 versie van het oude bijbelse scheppingsverhaal? Gaan we terug naar waar we vandaan kwamen? Opeens buitelen de vragen over elkaar heen. Dat illustreert maar weer eens hoe bedrieglijk lenig taal is. Je kunt allerlei woorden aan elkaar rijgen en zodanig sorteren en van een vraagteken voorzien, dat het net lijkt op een echte vraag. Het enig juiste antwoord op deze 'vragen' lijkt mij een intense, oorverdovende stilte.....

Okay, toegegeven, daar maak ik me vanaf, want dit is toch echt 'te gek voor woorden'. Wat verbeeld ik me wel! Een Geest, die welbewust zichzelf explodeert (de geluidloze big bang) en dan verder gaat in myriaden elektronen, die de morfogenese van deze schepping verzorgen? Brahman, die in elk wezen een vonkje Atman ontsteekt en zo zichzelf realiseert? Hoe het ook zij, mijn stellingname is dat een hypothese niet 100% waar en allesomvattend hoeft te zijn, als zij maar praktisch bruikbaar is, net zoals een bouwsteiger. Vandaar dat ik deze uitzinnige speculatie zo ruw afkap. Voor de eonenhypothese had ik haar niet nodig.

Vreemde hersenspinsels

Dit soort rare hersenspinsels maken mij nogal wantrouwend over al het geschrijf over God, inclusief dit stukje. Kennelijk kunnen we dit allemaal met onze hersentjes verzinnen, anders zouden deze woorden hier niet staan. Ergens diep in ons moet er dus een intuïtie bestaan van hoe het echt is. Dat is het stukje God in onszelf. Schrijven over God is dus toch een egotripje. Maar zegt dat dan ook, dat

hier iets waars staat? En wie ben ik eigenlijk, dat ik hier iets over zou kunnen zeggen? Volgens mij houdt de taal (tenminste mijn taal) hier gewoon op zinvol te zijn. Gij zult niet fantaseren over God! Ziet u nou wel? Ik had er nooit over moeten beginnen.

Mijn vader was kerkorganist in de Gereformeerde Kerk te Heerenveen...

Ralph Burhoe en Teilhard de Chardin: Twee mystieke verwanten? *door James S. Nelson*²⁹

Een vraag die in de christelijke theologie niet vaak wordt gesteld is: Welk verband bestaat er tussen de religieuze beleving en de wetenschap met haar verschillende ontdekkingen op verschillende tijden in onze geschiedenis? De kennis afkomstig uit wetenschappelijke inspanningen heeft een belangrijke invloed gehad op het theologisch denken en op de manier waarop religieuze documenten worden geïnterpreteerd. Het is waar, als deel van de hermeneutische cirkel, dat religieuze beweringen willen ze betekenis hebben, licht moeten werpen op onze werkelijkheid en dat de wijze waarop de aspecten van de werkelijkheid worden verstaan licht werpt op de betekenis van religieuze uitspraken en hoe deze worden beleefd. Daar waar God en de werkelijkheid als eenheid worden begrepen is de religieuze ervaring gebonden aan en bepaald door de bekende werkelijkheid. De religieuze beleving of toewijding aan God is in dat geval niet iets wat in het innerlijk leven van iemand plaatsvindt als een rechtstreekse, door niets bemiddelde ervaring van God. Onze beleving van God komt voort uit wat wij zien als een alomvattend beeld van de werkelijkheid, waarvan we ons soms slechts onuitgesproken bewust zijn. Als onze kijk op de dingen verkeerd is, dan is dat ook met onze beleving van God het geval, die is boven, achter en door de werkelijkheid die ons ontvouwt en tot zijn brengt. Er is geen twijfel over, dat wetenschappelijke kennis bijdraagt tot ons wereldbeeld en een belangrijke rol speelt in de vorming van onze religieuze beleving. Er is behoefte aan een integrale visie die de beleving van een persoon zodanig religieus inkadert dat zij past bij het beste wat wij weten en mensen motiveert uit het leven het beste te halen wat erin zit.

William James had gelijk toen hij zei dat 'het wereldbeeld van een mens boekdelen spreekt over hemzelf'. Typerend voor de religieuze visie van Ralph Burhoe is het feit, dat deze zo weids en zo diep is doordat ze een rijk gamma aan kennisvelden omvat, dat geschraagd wordt door een religieuze basis. Burhoe is oprichter-redacteur van het tijdschrift *Zygon* en winnaar van de Templeton Prijs voor de Bevordering van Religie.³⁰ Hij had een vooruitziende blik toen hij groepen bijeenbracht in organisaties als het 'Instituut voor Religie in een Tijdperk van Wetenschap' en 'de Star Island-Conferentie'.³¹ Met zijn boeken en artikelen is Burhoe ingegaan op de uitdaging een religieus wereldbeeld te vormen op basis van een wetenschappelijk standpunt.

²⁹ James S. Nelson is professor in de theologie aan de North Park University, 3225 West Foster Avenue, Chicago, IL 60625. Dit artikel verscheen onder de titel *Ralph Burhoe and Teilhard de Chardin: an affinity in mysticism?* in *Zygon*, vol 35, no. 3 d.d. september 2000.

³⁰ Templeton Award for Progress in Religion

³¹ The Institute for Religion in an Age of Science, resp. the Star Island Conference

De vraag die hierbij kan worden gesteld is of zijn gedachten, zoals die zijn neergelegd in geschriften als *Toward a Scientific Theology* (Op weg naar een wetenschappelijke theologie -red.) kunnen bijdragen aan een eigentijdse spiritualiteit, die de moderne mens motiveert en verrijkt. Onze analyse van deze vraag zullen we uitvoeren door vergelijking en contrastering met een andere grote religieuze ziener, Pierre Teilhard de Chardin, die zichzelf beschouwde als een pionier op het gebied van de religieuze beleving. Teilhard was een Franse katholieke priester, die het grootste deel van zijn leven praktisch wetenschappelijk werk deed, waarvoor hij was opgeleid. Zijn beleving van de natuur als het medium via welk de tegenwoordigheid van God zich manifesteert vormde de kern van zijn opvatting van het christendom zoals dat naar voren kwam in de verschillende takken van wetenschap. De bioloog-filosoof Joseph Needham prijst de betekenis van Teilhards werk zonder enig voorbehoud. Naar zijn oordeel 'was Teilhard geroepen om de grootste profeet te zijn van zijn tijd. Dat zal hoe langer hoe meer duidelijk worden, naarmate de tijd vordert' (King 1980,7). Burhoe en Teilhard hebben de overtuiging gemeen, dat - zoals Joseph Huxley dat uitdrukt - "theologie een wetenschappelijke basis behoeft" en "dat religie deel uitmaakt van het proces van de evolutie" (King 1980,7,187). Hoe deze overtuiging moet worden vertaald in een programma waarbij een integratie van wetenschap en religie tot stand komt is een vraag waarover beide denkers diep hebben nagedacht. Hun antwoorden erop hebben heel wat gemeen, maar verschillen ook in menig opzicht. Iets van de benadering waarin Burhoe en Teilhard vergelijkbaar zijn vormt een deel van het verloop van de volgende discussie.

In 1947 schreef Teilhard aan de Franse filosoof Emmanuel Mounier een brief waarin hij enigszins uitlegde wat de basis was van zijn methode om wetenschap en religie met elkaar te verbinden. "Als wij spreken over een 'theologie van de moderne wetenschap' betekent dat dat duidelijk niet uit de wetenschap zelf een beeld van God en een religie kan voortkomen. Maar wat het wel betekent - als ik het goed zie - is, dat - bij een zekere ontwikkeling van de wetenschap - bepaalde voorstellingen van God en bepaalde vormen van devotie onmogelijk worden omdat ze niet passen in het totaal van onze ervaring en kennis van het universum." (Teilhard 1968, 221)

Voor Teilhard heeft de wetenschap drie veranderingen gebracht in ons denken, die rechtstreeks iets toevoegen aan ons begrip van de relatie van God met de wereld. De eerste is dat het universum moet worden gezien als een organisch geheel. Ieder element van de wereld, iedere gebeurtenis, staat in relatie tot, wordt beïnvloed door en begrepen als zijnde een deel van het ruimte-tijdcontinuüm van de gehele werkelijkheid. Ten tweede is het zo dat de wereld uit elementaire deeltjes bestaat, die kleiner en talrijker blijken te zijn naarmate we dieper in de materie doordringen. De manifestatie ervan is statistisch in kaart gebracht op grond van reactievergelijkingen, zodat er nu elementen van toevalligheid en zelfregulatie als kenmerkend voor worden aangenomen. Ten derde tendeeert - zoals de combinatie

van de eerste twee veranderingen in ons denken al doet vermoeden - de totale schikking van elementen in de werkelijkheid naar een groter eenheid, het bewustzijn verbonden te zijn met de meest gecompliceerde trap in de hiërarchische orde. Het is binnen dit kader, dat de wezenlijke vraagstukken van de christelijke theologie moeten worden verstaan, en elk onderdeel van de theologie dat niet overeenstemt met deze parameters zal moeten worden verworpen.

Teilhard was ervan overtuigd dat de religieuze beleving door mensen steeds meer gevoeld zal worden als deel van een wereldbeeld dat in wezen ligt opgesloten in de informatie die door de wetenschap wordt aangedragen en door de hierboven opgesomde kenmerkende punten. Er zal zich een nieuwe vorm van spiritualiteit ontwikkelen die directer verbonden is met het fysische universum, en mensen zullen God gaan ervaren in en door hun verbondenheid met het heelal en vanuit het gevoel mee te werken aan de voltooiing van de schepping. Voor Teilhard verwijst *spiritualiteit* naar de voortgaande centrering van het reflexieve bewustzijn, waar nog diepere niveaus van geïntegreerde eenheid worden bereikt dan die welke men ooit met spiritualiteit heeft nagestreefd. Een dergelijke ervaring van eenheid komt tot stand in een relatie met God maar niet los van de groeiende eenheid van iedere kosmische dimensie, dus zowel van de fysische, de persoonlijke als de sociale. Mensen vinden integratie en eenheid met God niet in een of andere speciale innerlijke ervaring, maar in de solidariteit met de gemeenschap van personen die is ingebed in het geheel van de schepping. Teilhard hangt aan deze spiritualiteit het kaartje 'nieuw mysticisme' of 'de weg van het Westen', omdat ze voortkomt uit het christendom, de godsdienst die het meest in harmonie is met de evolutie en de voltooiing van de kosmos.

De nieuwe religie van de toekomst zal berusten op een nieuwe mystiek, die voortkomt uit de traditie van het christendom maar gevoed wordt door inzichten van Oosterse religies. Mystiek in traditionele zin wordt gewoonlijk gedefinieerd met 'innerlijke staat van bewustzijn die gekenmerkt wordt door een eenheidservaring in de zin van samensmelting met het goddelijke (of de goddelijke werkelijkheid), of als vereniging met God die zijn identiteit behoudt. Hier correleert de innerlijke ervaring niet met de externe wereld. God wordt gezocht buiten het aardse bestaan, dus buiten de natuur zowel als buiten de mens. Teilhard komt met een mystiek van onderop, daar de tijdvector alle activiteiten van de mens beïnvloedt. De ontdekking dat niets onafhankelijk van tijd gebeurt vloeide voort uit een evolutionaire visie op de werkelijkheid, die in bredere zin als ontwikkeling en groei wordt gedefinieerd. Dan volgt het inzicht, dat geen enkele menselijke ervaring *niet* beïnvloed wordt door existentiële dimensies buiten de persoon. Teilhard ziet de hele evolutie als een proces, dat tendeert in de richting van een toenemende verinnerlijking en spiritualisatie die plaats vinden op telkens hogere niveaus van integratie door eenwording. Zo uit zich de menselijke mystieke ervaring in dit proces als een cultureel verschijnsel dat blijkt te worden gevormd door de fysische wereld en de beleving van God in en vanuit de materie.

Teilhard stelt dat "religie zonder mystiek niet levensvatbaar is; en er kan geen gefundeerde mystiek zijn los van het geloof in een zekere eenwording van het universum (Teilhard 1975, 40). Deze eenwording met het Absolute komt alleen tot stand als men vol overgave betrokken is op de wereld in evolutie, waar de bestaande veelheid samenkomt in de onderliggende eenheid waar het proces op afstevent. Hier geen mystiek als vlucht uit de wereld maar als betrokkenheid erbij. Ontwikkeling is daarom de basis van spiritualiteit. De mysticus is een activist die uit zich zelf treedt en de convergerende stroom zoekt, want "de mens heeft slechts betekenis voorzover hij zich verenigt met het universum"; "Niets is van waarde behalve datgene wat jij zelf in anderen bent en wat anderen zijn in jouzelf" (Teilhard 1965a, 65,62)

Het is duidelijk dat Teilhards opvatting van de religieuze beleving nauw aansluit bij zijn poging om de wereldbeschouwingen van religie en wetenschap te integreren. Voor hem zijn ze beide actief betrokken bij de ontdekking en voltooiing van de ultieme eenheid. Teilhards mystieke visie vertoont samenhang met de bevindingen van de moderne wetenschap. Religie wordt gezien als het ervaren door de mensheid van haar verbondenheid en eenheid met God via het proces van eenwording van de wereld. De persoon, 'gepakt en gemazeld' door zijn zijn in de wereld, ervaart God door wat er in en door de wereldgemeenschap wordt gedaan om tot eenheid te komen en in dat proces tot haar eigen steeds meer gecentreerde integratie. Haar heelheid in God wordt niet bereikt zonder dat zij zich net zo verenigt met de natuur en de samenleving. De nieuwe mystiek is juist daarom zo nauw met de externe wereld verbonden omdat zij een evolutiemystiek is.

Er is geen twijfel aan, dat zowel Burhoe als Teilhard de aarde liefhadden omdat zij haar zagen als de bron van creatieve energie, waarin God kan worden gevonden. Voor Burhoe "(zijn) er redenen om ontzag te hebben voor het programma van de scheppende evolutie, het wonder en de grootsheid ervan te prijzen, dankbaar te zijn voor de goedgunstigheid die ons tot leven bracht en ons de verantwoordelijkheid oplegde het leven in stand te houden en te bevorderen" (Burhoe 1981,44). De natuur die de mensheid voortbrengt en in stand houdt heeft daarmee de functie van God in Burhoe's werk *Toward a Scientific Theology*. Door de natuurbeleving in al haar facetten komt men tot een religieuze ervaring omdat zij raakt aan het ultieme zijn. Er is alle reden om te geloven dat men door verschillende vormen van natuurmystiek vervuld kan raken door nobele gevoelens die berusten op een diepe religieuze ervaring.

De ervaringen die Teilhard met de natuur had in zijn kinderjaren fascineerden hem uitermate en gaven hem een mystiek gevoel van verrukking. Hij voelde zich aangetrokken tot een natuurreligie door de onvergankelijkheid van de dingen - hun 'hardheid', zoals hij zelf omschrijft. Toen zijn denken zich ontwikkelde bezweek de natuur onder het gewicht van zijn diepste religieuze ervaringen, omdat zij tenslotte vergankelijk bleek te zijn. Toch kwam Teilhard altijd door de natuur tot

het ervaren van God, maar alleen omdat hij God het diepste ervaren had in zijn innerlijk bewustzijn en daarom openstond voor Gods aanwezigheid in alle dingen. De theologie van Burhoe kan die van Teilhard aanvullen omdat hij met aanzienlijk meer takken van de fysische en sociale wetenschap de visie van Teilhard kan completeren, die overwegend religieus en dichterlijke van aard was.

Het doel van religie is volgens Burhoe om te komen tot meer organisatie, orde en duurzaamheid daar waar het leven temidden van spanningen wordt bedreigd. Religie probeert de houdbaarheid van een wereldsysteem te beschrijven door de verzekering te geven dat het leven en de organisatie tot het uiterste gaan. De wetenschap onthult dat het leven met zijn processen van zelforganisatie een systeem is van ordening dat mogelijk wordt gemaakt door interacties die plaats vinden in de omgeving en resulteren in de aanpassing van een entiteit of populatie van entiteiten, met het doel de orde van het totale systeem in stand te houden of te doen toenemen.

Teilhard voorziet de ontwikkeling en toeneming van complexiteit in de wereld, die naarmate men hoger komt op de ladder van de evolutie meer centrering en een grotere verinnerlijking in de structuren als zodanig voortbrengt. De hoogste eenheid is het persoonlijke zelfbewustzijn, dat altijd streeft naar een grotere heilheid van geest. In dit proces vervolgt de evolutie door steeds grotere gecentreerde eenheden te vormen haar weg naar de geest en wordt zij ervaren als de Absolute Geest, de bron van liefde. Voor Teilhard is God in Christus, die het proces voornamelijk invult en afrondt, het beeld, dat het christendom met deze hoogste eenheid vereenzelvigd. Het brandpunt van Gods liefde, die in Christus manifest wordt, laat zien dat de Geest vorm geeft aan de materie. Het bestaan van de wereld als zodanig wordt verpersoonlijkt door de wording van Christus, de christogenese. De ongepubliceerde dagboeken van Teilhards late jaren drukken als volgt uit, waar het bij Teilhard allemaal om ging: "De weg zoals ik hem zie: een synthese tot stand brengen tussen mystiek en evolutie (een kosmische inspanning: onthechting en synthese) . Eenheid veronderstelt eenmaking, dat wil zeggen, een evolutionaire mystieke vereniging" (King 1980, 202).

In Teilhards spirituele ontwikkeling werd het gevoel dat God aanwezig was ingegeven door het natuurlijke om hem heen, het goddelijke door het evolutieve karakter van de dingen, en wel zò dat men God moet liefhebben "in en via alle dingen". Het is mogelijk God als zodanig lief te hebben, omdat de transcendente God oprijst uit de toekomst en zo een "God van Vooruit" verbindt met een "God van Omhoog". Het geloof in God is zowel ascensio als propulsie, d.w.z. gaat uit naar een transcendente zowel als een immanente God als enig brandpunt van energie bedoeld om de aarde door liefde in iets goddelijks om te vormen. Het spirituele is geen verzwakking van al het stoffelijke, maar het stoffelijke dat boven zichzelf wordt uitgetild. In en via de transformatie van de aarde door liefde vindt er een hogere vorm van personalisatie plaats. In het *Goddelijk Milieu* wordt dit

proces gezien als de weg naar vereniging met God: "Allereerst is het mijn inspanning, die nodig is om de baan vrij te maken voor de scheppende kracht van God; Ik val daarmee samen; Ik word niet alleen het instrument maar de levende voortzetting ervan. En daar er niets persoonlijkers is in iemand dan zijn wil, ga ik in zekere zin door de beslissing van mijn hart op in het hart van God zelf" (Teilhard 1960, 31). Hier hebben we de basis voor de spiritualiteit van Teilhard.

Zoals de visie van Teilhard is ook Burhoes *Toward a Scientific Theology* een theologie van de aarde, een theologie van het hiernumaals. Hier wordt ook van een religieuze visie op leven overeenstemming verwacht met het algemene wetenschappelijke beeld. Teilhard tracht aan te tonen hoe religie en wetenschap elkaar over en weer beïnvloeden en in harmonie met elkaar kunnen zijn. Burhoe is erop uit te laten zien hoe men met de verworvenheden van een wetenschappelijke houding tegenover de werkelijkheid zodanig kan omgaan, dat men er redelijkerwijs het stempel religieus aan kan geven. De benadering van Burhoe en Teilhard lijkt beslist verschillend te zijn; maar bij nadere beschouwing komen verrassende overeenkomsten naar voren. Zo vraagt Burhoe bijvoorbeeld: "Kan het wetenschappelijk plaatje van de plaats van de mens in het systeem zo worden vertaald dat dit in hem gevoelens van veiligheid, verlossing, vreugde, ja zelfs verrukking oproept?" (Burhoe 1981, 45).

Het antwoord op deze vraag voert ons tot de kern van Burhoes visie over religie gezien in een wetenschappelijke context. Naar de oorspronkelijke betekenis 'semenbinden' heeft religie voor Burhoe de functie mensen te integreren met hun omgeving, zowel fysiek als sociaal. Omdat in de verschillende wetenschappen van vele kanten als doel van onderzoek ernaar wordt gestreefd om de zelforganisatie van adaptieve systemen zowel fysisch als sociaal te beschrijven en te begrijpen, wordt het voor Burhoe wenselijk geacht om religie meer direct in aanraking te brengen met de kennis die verschillende wetenschappen aandragen. In feite is religie vandaag de dag voor velen ongeloofwaardig omdat ze zich distantieert van de natuurwetenschappen. Religie wordt pas geloofwaardig als visie op de werkelijkheid als duidelijk wordt dat de wetenschap haar accepteert als een zinvol systeem waardoor mensen hun relatie tot de samenleving en de kosmos een plaats kunnen geven.

Voor Burhoe wordt religie cruciaal als het gaat om de interpretatie van altruïstisch gedrag en de toepassing ervan. Men heeft erop gewezen, dat terwijl genetisch verwante soorten een hoge mate van samenwerking vertonen, er onder soorten die minder genetische eigenheid hebben ontwikkeld sprake is van minder samenwerking tussen de individuen. De wetenschappelijke geldigheid van religie berust op haar vermogen uit te leggen hoe altruïstisch gedrag mogelijk is gezien het ontbreken van familiebanden waarin samenwerkend gedrag evident is. Er ligt voor de religie als waardesysteem nog een taak zich uit te spreken voor samenwerking en mensen - ook waar de familieband niet geldt - daartoe te motiveren. Hier vinden we de oorzaak voor het ontstaan van religie en haar doel. Burhoe ziet

de samenleving als een organisme, waarvan de verschillende delen onder invloed van vele factoren een flexibel evenwicht bereiken. Een centrale factor is daarbij religie. Immers, zij tracht mensen te doordringen van waarden, die met opofferingsgezindheid en liefde te maken hebben en spoort ze aan hun gedrag te baseren op verdieping in de ander. Zo fungeren religies dus als een aspect van het type cultuur "analoog aan het gangbare genotype dat een band scheidt tussen leden van de primitieve organische samenlevingen zoals sociaal levende insecten". (Burhoe 1981, 187).

Centraal in Burhoes religieuze visie staat de ontwikkeling van een zeker begrip van de orde die in het genetische programma van de mens samenwerkt met die van een type cultuur. Als dit type cultuur impulsen ontvangt van religieuze waarden die gericht zijn op het gedrag van de mens, worden zijn activiteiten ten behoeve van privéaangelegenheden en die voor de gemeenschap met elkaar verbonden, en gaan mensen sociale en spirituele betrekkingen als één geheel zien. Het individu wordt zich bewust van een nieuwe vorm van bestaan die als een sociaal organisme uitstijgt boven zijn persoonlijke werkelijkheid. Deze flexibele symbiose van genotype en type cultuur zal als ze is geïntegreerd in het totale ecosysteem uitmonden in een door allen ervaren eenheid met de gehele schepping. De hersenen zijn erop ingesteld om gevoelens van verrukking en diepe spirituele voldoening te ervaren mocht een dergelijke adaptatie plaatsvinden. Van een intense religieuze beleving - gelijkwaardig aan de unio mystica, de mystieke eenwording - is sprake als mensen als gevolg van frustraties die het egocentrisme veroorzaakt zich gewonnen geven aan het hogere zelf dat in het sociaal organisme ligt besloten. Burhoe zou de mystieke ervaring uitleggen als een doorleefde eenheid met de omgeving. Het bewustzijn dat zich uit in vormen is onlosmakelijk verbonden met de eenheid die ligt opgesloten in het gehele systeem van natuur en samenleving.

Teilhard ziet in het verschijnen van aanpassingen van de natuur in steeds beter gecentreerde eenheden de kiem van een supramenselijk centrum van bewustzijn, waarnaar het convergerende evolutieproces op weg is. Persoonlijke centra van menselijk bewustzijn binnen sociaal zich ontwikkelende culturele eenheden die convergeren en daarbij blijken geven van hun spirituele aard vinden hun voltooiing in een proces dat leidt tot een suprahumaan centrum dat hij 'het Christische' noemt. In "Het Christische", een essay dat hij een maand voor zijn dood in 1955 schreef, brengt Teilhard tot uiting wat de kern is van zijn religieuze beleving: "Ik heb de hardnekkige drang tot individualisering van een ultra-Centrum van Denken en Handelen diep in mijn eigen kleine ik ervaren: in de diepste lagen van mijn bewustzijn, waar niets in staat is te verhinderen dat het bovenkomt, als een Ander die zelfs meer Ik zou kunnen zijn dan Ik ben voor mijzelf." (Teilhard 1978,82). In het hart van zijn eigen ervaring en daarmee van de materie die hem voortbracht is de vleesgeworden God universeel in de natuur en voelbaar aanwezig. De groeiende convergentie naar een toestand, die we Ultrahumaan kunnen noemen,

het Christische gevoel, geeft aan dat spiritualiteit niet moet worden gedefinieerd vanuit het idee van dematerialisatie maar moet worden gedacht vanuit de 'nieuwe God van het Vooruit', die de evolutie van de materie met zijn liefde vervuld zodat deze haar hoogtepunt kan bereiken in het persoonlijke dat door zijn voltooiing in Christus in beeld komt, de belichaming van Gods liefde.

Met betrekking tot Burhoe kan worden gevraagd of een uitleg van een religieuze visie die altruïstisch gedrag naar voren brengt als de basis ervan het kan stellen zonder een het werkelijke fundament van liefde en vrijheid, dat groter is dan de eindige werkelijkheid, maar waarop deze uiteindelijk berust. Belangrijker is de vraag of het voor de mens zin heeft - zowel intellectueel als emotioneel - zich te richten naar een werkelijkheid die ons uiteindelijk als hoogst bereikbare het deel hebben aan het onpersoonlijke voorspiegelt. Volgens het concept *spirit* (geest) dat in Bernard Melands *The Reality of Faith* wordt ontwikkeld, omvat *spirit* de gevoeligheid voor gemeenschappelijke grenzen, waarbinnen centra van vrijheid zijn die iedereen heeft ten opzichte van de ander. Vanuit een vast relatiepatroon komt de geest over de mens. De geest vindt zijn diepste oorsprong in het zijn, dat berust op een metafysisch gegeven van interne relaties. De ultieme grond van de geest kan door ons worden ervaren als wij "gegrepen worden door deze orde van sensitiviteit die inherent is aan God als gemeenschappelijke bron van beleving" (Meland 1962, 227).

Waar het hier om gaat is de aard van de persoonlijke achtergrond die meespeelt in het natuurlijke en sociale proces, waaruit de numineuze of goddelijke realiteit oprijst, en of de basis van altruïstische liefde meer is dan deze processen. Dit probleem is nieuw noch uniek. Het is niet makkelijk om het hierover eens te worden. Er kan met recht en reden worden gezegd dat Burhoe en Teilhard elementen van het pantheïsme in hun theologie opnemen. Als *pantheïsme* wordt omschreven als een denksysteem dat de werkelijkheid in haar geheel als eenheid (of bijzondere delen van die werkelijkheid) gelijk zijn aan God, kan de theologie van Burhoe zeker als pantheïstisch worden bestempeld. In de woorden van Burhoe: "Ik zal de term 'god' gebruiken om het totale soevereine systeem aan te duiden, dat in wetenschappelijke taal kan worden aangeduid met het totale kosmische ecosysteem met inbegrip van de bijzondere plaatselijke ecosystemen op aarde"; "De moderne natuurwetenschappen gaan een flink stuk verder dan welke vroegere openbaringen ook in de manier waarop zij de hypothese duidelijk maken en doen gelden dat 'god' één is, of één enkel systeem van gerelateerde delen"; en "de term 'god' [wordt gebruikt] eerder als de totaliteit van de natuurlijke wereld dan als een wezenheid buiten de natuur, een bovennatuurlijk wezen" (Burhoe 1981, 124,126). Als men God op deze wijze formuleert, betekent dat op zich niet, dat men het geen geldig concept meer vindt. De implicaties die dit heeft, kunnen leiden tot een rijker en relevanter begrip van God zonder dat wij instemmen met het basisvoorstel.

Om te laten zien hoe zulke implicaties kunnen worden ontwikkeld is het misschien goed om de gedachtegang van Wolfgang Pannenberg hierover te volgen. Als we bijvoorbeeld Pannenberg's definitie nemen van God als de allesbepalende werkelijkheid, of de werkelijkheid die aan alles zijn richting geeft, dan hangt de mate waarin wij dit als een reëel ervaren werkelijkheid beschouwen af van de manier waarop deze bewering met argumenten wordt onderbouwd. Voor Pannenberg komt de werkelijkheid van God in de beleving van andere gegevens naar voren: "Theologie als de wetenschap van God zou dan betekenen de bestudering van de totaliteit van het bestaande vanuit het standpunt van de werkelijkheid die deze uiteindelijk definieert zowel als één geheel als in haar delen" (Pannenberg 1976, 303). De aanspraken van een religieuze traditie zouden onderzocht worden tegen het licht van hun vermogen om de verscheidenheid aan moderne ervaringen mee te nemen in de betekenis van de werkelijkheid die door de religie wordt uitgedrukt.

Het is duidelijk dat Burhoe door de poging met zijn concept een wetenschap van God te ontwikkelen tevens het methodologische programma van Pannenberg uitvoert. Door religie te zien als de openbaring van God in het proces van de natuur dat het leven voortbrengt, heeft Burhoe aangegeven, dat hij de waarheid van religie denkt te kunnen aantonen door een wetenschappelijke theologie. Zonder "elementen die wezenlijk deel uitmaken van de natuur als hun bron, een schepper, en een oordeel van de mens" (Burhoe 1981, 81) geïntegreerd in een theologisch systeem, is het onmogelijk om in een levende God te geloven. De god van menige religieuze traditie is een supermens-god voor wie de wetten die de natuur in feite beheersen niet gelden" (Burhoe 1981, 81). Als het domein van deze wetten wordt uitgebreid met de cultuur en wordt aangetoond dat religie een noodzakelijk verhelderend deel is van het totale systeem, zal iedereen duidelijk het belang gaan inzien van een wetenschappelijke theologie. Burhoe heeft zich tot taak gesteld om in de sociale wetenschappen (met inbegrip van religie als sociaal systeem) de orde en wetten te vinden die het geluk en het welzijn van de mens ondersteunen, met het doel respect te winnen voor de waarheid en geloofwaardigheid van religie. Om dit te laten gebeuren moet God worden gelijkgesteld aan de "in de natuur verborgen voorkeur" en op die manier pantheïstisch worden begrepen.

Bij Teilhard bespeuren we de neiging om zijn opvatting van het christendom pantheïstisch te noemen, niet omdat de natuur of ook maar enig deel ervan kan worden gelijkgesteld met de godheid, maar omdat God zich heeft vereenzelvigd met de natuur zoals deze is belichaamd in Christus. Teilhard legt zijn voorstelling van het pantheïsme als volgt uit: "Met God in alles verenigd: niet langer om met alle vezels van het leven te hechten aan God door een of ander centraal en speciaal bevoorrecht punt van ons wezen, maar om te communceren, voor de supra-communicatie, met hem (zonder vermenging of samensmelting - want zoals liefde de mensen verenigt, zo bevordert zij hun eigenheid en hun persoon) door alle

hoogten, diepten en de veelheid van de organische energieën van tijd en ruimte" (Teilhard 1965b, 137).

Hierbij komt de nadruk op de christologie ofwel "de wetenschap van Christus die door alle dingen heen loopt," zodat de wereld op weg is te personaliseren. Wat in de baarmoeder van het universum groeit is een 'Iemand', en vanaf dit moment is het mogelijk, ja zelfs geboden, om de evolutie lief te hebben. Het is de overtuiging van Teilhard, dat bepaalde teksten uit het Nieuwe Testament een christologisch pantheïsme verkondigen en dat de kosmische verlossing niet echt kan worden begrepen voordat de evolutie als een universeel fenomeen wordt gezien. Het is de bedoeling van God "om alle dingen in Hem te verenigen" (Ef 1:10). Het lichaam van Christus is "de volheid van Hem die het al in alles vervult" (Ef 1:23). In Christus werden alle dingen geschapen, en "Hij bestaat voor alles en alles bestaat in Hem" (Kol 1:17). Voor Teilhard is er een verbinding tussen God en het universum. Terwijl sommigen God zouden willen aanbidden als een zuivere geest, voelt Teilhard dat hij de grootheid van Gods 'Vleesgeworden Natuur in de wereld van de materie" moet prijzen. Hoewel de godheid transcendent is, wordt deze ervaren als te zijn verbonden met alle niveaus van bestaan. De mysticus realiseert zich dat het contact niet gelegd wordt in een goddelijke of verheven sfeer alleen, "maar in een speciale realiteit die uit wederzijdse interactie wordt geboren. Het mystieke milieu is niet een voltooid gebied waarin men tot nietsdoen komt, als men eenmaal geslaagd is erin door te dringen. Het is een complex element, dat bestaat uit het door God geschapen zijn.... we kunnen het zelfs niet de naam van God geven: het is zijn Koninkrijk. Evenmin kunnen we zeggen dat het is: het is in wording, een proces. (Teilhard 1965b, 137)

De basis voor Teilhards mystieke visie ligt in een verpersoonlijkt mysticisme waarbij materie en natuur op alle niveaus het sacramentele medium vormen voor de beleving van de eenheid met God. Voor Teilhard is de wereld steeds meer via de liefde gepersonaliseerd door de evoluerende Christus. Toch gaat het in dit gepersonaliseerde mysticisme niet om een individuele ervaring van het goddelijke, maar om God die in het ontwikkelingsproces van natuur en cultuur een rol speelt. Teilhard noemde zijn visie een 'nieuw mysticisme' of een 'onbekende vorm van religie' (Teilhard 1970, 383). Deze religie is natuurlijk christendom, maar wel een christendom, dat voor de tweede maal is gereïncarneerd in de spirituele energie van de materie" (Teilhard 1978, 96).

We kunnen ons afvragen wat een wetenschappelijke theologie precies inhoudt en waarom het wenselijk is deze te ontwikkelen. Hoewel Burhoe en Teilhard bepaalde opvallende overeenkomsten hebben met betrekking tot het onderwerp religieuze ervaring en in hun wens wetenschap en religie met elkaar te verbinden, verschillen zij in hun opvatting over God. Laten we ter afsluiting deze verschillen eens op een rijtje zetten en ze evalueren.

- Wat Burhoe wil is de grondslagen van religie vertalen in wetenschappelijke kennis en terminologie. Teilhard probeert aan te tonen dat weten-

schappelijke kennis en de Christelijke openbaring met elkaar harmoniëren en dat religie de ultieme zingeving is voor het natuurlijk proces en de bestemming van de mens. Een wetenschappelijke theologie is gewenst als deze de eenheid in kennis aantoonde. Naar Burhoe te oordelen lijkt het niet redelijk om religie te reduceren tot de ontwikkeling van natuur en samenleving. Dan namelijk is de theologie niet wetenschappelijk en het is juist wenselijk dat ze dat wel is.

- God is niet de wereld. Een dualisme tussen God en de wereld lijkt te zijn vereist voor een christelijk godsbeeld en ook voor de persoonlijke religieuze beleving. Dat iemand God ervaart als een 'kracht die de deugdzaamheid bevordert', om de woorden te gebruiken van Matthew Arnold, is een ethisch verschijnsel dat voortkomt uit liefde. Uiteindelijk is dit niet steekhoudend tenzij God over persoonlijke kwaliteiten beschikt waarin de liefde haar oorsprong vindt. Zoals Teilhard echter niet moe wordt te benadrukken laat liefde geen versmelting of vereenzelviging toe. Daarom moeten God en de wereld op een of andere manier gescheiden en de godheid derhalve trans-cendent zijn. Omdat liefde streeft naar vereniging met handhaving van het eigen karakter, neemt de godheid in de wereld een vorm aan om die uiteinde-lijke eenwording van alle dingen te bewerkstelligen. Dit proces en het doel ervan kan men een 'integratief dualisme' noemen. Het dualisme van God en de wereld veronderstelt de persoonlijke eigenschappen van God en doet recht aan de bewering dat de liefde uiteindelijk in God wordt gevonden. In de wetenschappelijke theologie van Burhoe komt een dergelijke bewering niet voor (voor Burhoe is God in zekere zin indetiek aan de wereld). Het standpunt dat hij met zijn religieus systeem inneemt mist samenhang en daardoor rijst twijfel of een wetenschappelijke theologie van een God van liefde mogelijk en wenselijk is.
- Voor velen is de kern van alle christelijke theologie het in praktijk brengen van de liefde zoals dit verpersoonlijkt wordt in het leven van Jezus Christus. De dimensie van genade die in Christus manifest wordt, krijgt in de theologie van Burhoe geen aandacht. De kwaliteit die het leven van Christus te zien geeft en de kracht die ervan uitstraalt, staan centraal in de christelijke religie. In de prediking van Jezus Christus komen waarden naar voren, die het westers denken over religie lange tijd tot lering hebben gestrekt. De wetenschappelijke fundering van Burhoe voor religie moet binnen het raamwerk van zijn cultuurtypische analyse van haar geldigheid de realiteit te zien geven waarvoor Christus en het optreden van Jezus symbool staan. Hiertoe geeft Arthur Peacocke een belangrijke aanzet in het uitgebreide en creatieve hoofdstuk 'De geëvolueerde mens en de geïncarneerde God' van zijn boek *Schepping en Wereld van Wetenschap*³², zoals ook gebeurt bij andere procestheologen

³² 'Evolved man and God Incarnate' in *Creation and the World of Science*, 1979

en in de geschriften van Bernard Meland. Een 'wetenschap van Christus' zal wel onmogelijk zijn, hoewel in de religieuze visie van Teilhard Christus een centrale plaats inneemt in een theologie die voorgeeft in harmonie te zijn met de verworvenheden van de wetenschap.

Het zal nog moeten blijken of een theologie die gerelateerd is aan de wetenschap of uitgedrukt wordt in wetenschappelijke terminologie in haar resultaten zal verwijzen naar kennis van de wereld, of door de samenhang ervan licht zal werpen op een raamwerk waarin beschikbare kennis kan worden geïntegreerd en of zij met bij haar passende methoden toetsbaar is. Theodosius Dobzhansky geeft een uitvoerig antwoord. Daaruit kan een criterium voor de beoordeling van waarden worden afgeleid, dat ook als maatstaf voor de theologie kan worden aangewend.

Ik weet niets beters dan wat door een oude Chinese wijsgeer wordt voorgesteld: "Ieder systeem van morele wetten moet men baseren op het bewustzijn van de mens zelf; het moet op juistheid worden geverifieerd aan de gemeenschappelijke ervaring van de mensheid; verplicht getoetst worden aan de ervaringen uit het verleden en daarbij zonder fout worden bevonden; geschikt zijn voor de werking en de natuurlijk voortgang van het fysisch proces in het universum en bewezen hebben geen tegenstrijdigheden te bevatten; aan de goden zonder schroom of angst worden voorgelegd en honderd generaties kunnen wachten alvorens definitief en ondubbelzinnig te worden bevestigd door een Wijze van het nageslacht." (Dobzhansky 1963, 153)

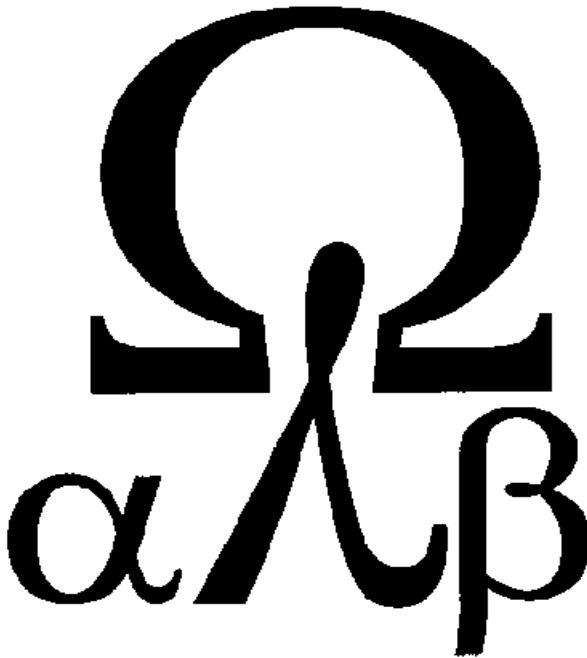
Teilhard en Burhoe spreken in hun creatieve bijdrage tot het bovenstaande zeer tot de verbeelding. De eerste doordat hij de religieuze beleving in de samenhang van de evolutie plaatste, de laatste door zijn werk *Toward a Scientific Theology*.

Opmerking van de schrijver: Ik ben voor het algemene uitgangspunt van dit essay veel verschuldigd aan het boek van Ursula King *Toward a New Mysticism: Teilhard de Chardin and Eastern Religions*.

Referenties:

- Burhoe, Ralph. *Toward a Scientific Theology*. Belfast: Christian Journals, 1981
- Dobzhansky, Theodosius. "Man and Natural Selection." In: *Science in Progress*, ed. Wallace R. Brode. New Haven: Yale Univ. Press 1963
- King, Ursula. *Toward a New Mysticism: Teilhard de Chardin and Eastern Religions*. London: Collins; New York: Seabury. 1980
- Meland, Bernard. *The Reality of Faith*. New York: Oxford Univ. Press. 1962
- Pannenberg, Wolfhart. *Theology and the Philosophy of Science*. Philadelphia: Westminster. 1976
- Peacocke, Arthur. *Creation and the World of Science*. Oxford: Oxford Univ. Press 1979
- Teilhard de Chardin, Pierre. *The Divine Milieu*. New York: Harper and Row. 1960
- Teilhard de Chardin, Pierre. *Hymne of the Universe*. New York: Harper and Row. 1965a
- Teilhard de Chardin, Pierre. *Writings in Time of War*. New York: Harper and Row. 1965b
- Teilhard de Chardin, Pierre. *Science and Christ*. London: Collins 1968
- Teilhard de Chardin, Pierre. *Activation of Energy*. New York: Harcourt Brace 1970
- Teilhard de Chardin, Pierre. *Toward the Future*. New York: Harcourt Brace 1975
- Teilhard de Chardin, Pierre. *The Heart of Matter*. New York: Harcourt Brace 1978

Meland, Bernard. *The Reality of Faith*. New York: Oxford Univ. Press. 1962
Pannenberg, Wolfhart. *Theology and the Philosophy of Science*. Philadelphia: Westminster. 1976
Peacocke, Arthur. *Creation and the World of Science*. Oxford: Oxford Univ. Press 1979
Teilhard de Chardin, Pierre. *The Divine Milieu*. New York: Harper and Row. 1960
Teilhard de Chardin, Pierre. *Hymn of the Universe*. New York: Harper and Row. 1965a
Teilhard de Chardin, Pierre. *Writings in Time of War*. New York: Harper and Row. 1965b
Teilhard de Chardin, Pierre. *Science and Christ*. London: Collins 1968
Teilhard de Chardin, Pierre. *Activation of Energy*. New York: Harcourt Brace 1970
Teilhard de Chardin, Pierre. *Toward the Future*. New York: Harcourt Brace 1975
Teilhard de Chardin, Pierre. *The Heart of Matter*. New York: Harcourt Brace 1978

PROFETEN----Toen en nu

Lindy Deurvorst

'En daarna zal het geschieden dat Ik mijn Geest zal uitstorten op al wat leeft; en uw zonen en dochters zullen profeteren. Uw ouden zullen dromen dromen; uw jongelingen zullen gezichten zien.' *Joel 2:28 Oude Testament van de Bijbel*

Wat moeten we vandaag met zulke profetische boodschappen? Joel is niet de enige profeet, in het Oude Testament wemelt het van de profetieën. Christus is de grote profeet van het Nieuwe Testament. Ook in andere culturen, overal op aarde vinden we Meesters en verlichte Leraren en Zieners, die vertellen over het lot van onze planeet en de eindgeschiedenis. De verleiding is groot in onze moderne technocratie om dit soort dingen glimlachend terzijde te schuiven. Ook in kerkelijke kringen is eschatologie niet meer zo in. Eschatos (Gr.) betekent letterlijk: het laatste, het meest binnenste, het uiterste. Slechts hier en daar, voornamelijk in New Age kringen, is er noch aandacht voor voorspellingen ten aanzien van het lot van de aarde en de mensheid. Toch was de 'wederkomst van Christus' en het 'einde der tijden' eeuwenlang in het christendom de centrale boodschap waar alles om draaide. Voor velen van ons was, en is, Jezus Christus de grootste en machtigste profeet die ooit op aarde kwam. Zoals regelmatig bij profeten het geval is, was het Zijn taak het volk tot de orde te roepen en de culturele, door mensen bedachte 'aangroeisels' van het tijdsbeeld te doorbreken en bij te stellen volgens Gods Wil. Dat maakt niet populair bij de gevestigde orde! Zijn boodschap confronteert nog steeds onze levens met de bedoeling, de essentie, van ons menselijk bestaan. De vervulling - Pleroma - van het Goddelijk Plan , waarbij elke mens - of hij/zij het beseft of niet - deel uitmaakt door inzet, bedoeling en handelwijze.

Vanwaar is het dan nu zo, dat stilzwijgend wordt voorbijgegaan aan de profetieën van weleer? Sterker nog, hoe komt het dat talloze hedendaagse profeten en integere zieners nauwelijks gehoord worden? Zouden profetieën slechts behoren tot de verleden tijd? Dat zou toch heel vreemd zijn. Het is natuurlijk zeer noodzakelijk om op de hoede te zijn voor de valse profeten, mensen die misschien goedbedoeld zich belangrijk wanen en van uit hun egotrip illusies aanhangen en verkondigen. Ook komt daar nog bij dat de meeste voorspellingen een doemscenario verkondigen, denk maar aan de Apocalyps. Het is een ongemakkelijke boodschap voor een volk dat ten prooi is gevallen aan een materialistisch wereldbeeld.

Maar hoe herken je een betrouwbare profeet? In het oude Israel werd een profeet die betrap werd op het verkondigen van onwaarheid onherroepelijk ter dood veroordeeld. Dat werkt wel preventief. Tegenwoordig zijn er overal profeten waarvan sommigen authentiek zijn, en anderen beslist niet. Mij dunkt dat de integriteit van de persoon vooropstaat. De echte ziener heeft geen behoefte aan

zelfverheerlijking, integendeel. Waarachtige liefde en wijsheid straalt ervan uit, terwijl het ook heel logisch is en aansluit op de boodschap van grote Leermeesters. Dan resoneert het in ons hart en in onze ziel, als een verre echo uit de eeuwigheid. Uiteindelijk zal er een tijd komen dat velen van ons zelf de Waarheid in hun hart vinden, dan zijn profeten niet meer nodig.

'Door het licht, dat door heel den hemel zich uitbreidt worden wij ontstoken'

Dante 'Paradiso': V - 118

Reiki en theologie

In de eerste helft van de vorige eeuw heeft de Japanner Usui de genezingsmethode Reiki herontdekt; in 1997 ontmoette ik de Sri Lankaanse theoloog Balasuriya. Hij was toen net geëxcommuniceerd wegens zijn vergaande oecumenische opvattingen ten aanzien van boeddhisme en christendom.

Usui (1864 -1926) begon een zoektocht naar de achtergronden van de helende handen van Boeddha en Jezus. Boeddhistische monniken vertelden hem dat de kennis over de oude spirituele geneeswijzen verloren was gegaan en dat de enige manier om zich te verdiepen in de leerstellingen van de Boeddha het pad van verlichting was. De Reiki-inwijdingen zijn van oudsher bedoeld om een zuiveringsproces door te maken door transformatie van het ego. In onze tijd spreken we over healing, de boeddhisten spreken liever over de weg van verlichting.

Usui ontdekte symbolen via welke je in contact kunt komen met de universele levensenergie: ki, prana, de Hl. Geest of onvoorwaardelijke liefde. Als Reikileraar heb ik langdurig ervaring met dit proces en ik weet dat deze energie je in contact brengt met de onvoorwaardelijke liefde. Met datgene dus wat Balasuriya de 'core values' van religie noemt. Balasuriya schrijft: *"The Upanishads teach that truth is one while the paths may be different"*³³ en *"I personally accept the core values of Buddhism ... and see no difficulty in reconciling them with Christian core values"*³⁴ en *"the Buddha, Krishna and Muhammed are our indispensable partners on the way of the cross"*.³⁵

Wat deze Sri Lankaan via theologisch denken heeft ontdekt komt overeen met wat ik via de intuïtieve weg van Reiki heb mogen ervaren, namelijk dat religies manifestaties zijn van de 'core value' die onvoorwaardelijke liefde heet.

Bij gebrek aan vertrouwen in die *core value* gingen en gaan de vertegenwoordigers van die manifestaties elkaar te lijf. De Sri Lankaan Antony Fernando schrijft

³³ T. Balasuriya: *Buddhism and christianity, interactions between east and west* edited by Ulrich Everding, Colombo p. 22

³⁴ T. Balasuriya: *Doing Marian Theology in Sri Lanka*. In: *Logos* vol. 33 nos 1/4, sept. 1994, p. 147

³⁵ Frank Arjaya Petter: *Reiki, das Erbe des Dr. Usui*, Niedernhausen/TS. 1998, p. 14

daar ook over in 'Het christendom in evolutie'. De communicatie tussen de religies laat vaak te wensen over in onze cultuur, ook die tussen de kerken en 'New-Age-achtige verschijnselen'. Overigens is het jammer dat Reiki soms met de negatieve kanten van New Age wordt geassocieerd. Uitgaan van die *core values* is wezenlijk iets anders dan syncretisme of relativisme. Het concentreert zich op: God is Liefde. De Reiki-inwijdingen maken het mogelijk over de grenzen van het intellect heen te gaan, grenzen waar we in het theologisch discours onophoudelijk op botsen.

Boeddhisme en christendom

De discussie die Balasuriya met betrekking tot het boeddhisme voert gaat steeds over de vraag of de Boeddha in God geloofde. Balasuriya herhaalt steeds dat de Boeddha *'surely was in communion with God'*. De Boeddha sprak over het transcendente. Als zelfkennis (de boeddhistische weg) Godskennis is (de christelijk-mystieke weg) dan kan dat ook niet anders zijn. In een Duitstalige uitgave van een recent gevonden gesprek met Usui zegt hij: *"Damit (mit Reiki-Energie) wird der Geist (kokoro) Gott oder Buddha ähnlich und es wird zum Lebensziel, seinen Mitmenschen helfen zu wollen. So (durch die Buddha-Ähnlichkeit) macht man sich selbst und andere glücklich."*³

Het boeddhistische transformatieproces leidt naar deemoed: "Vergeet mij" zei de Boeddha, wat herinnert aan Jezus, die slechts een verwijzing was naar de Vader. Mijn ervaring als Reikileraar is dat de boeddhistische inwijdingen in het westen ertoe leiden dat mensen zich verbonden weten met de Geest Gods. Mijn ervaring vanuit dit proces is dat 'ik en de Vader zijn een' potentieel op ieder van ons slaat, in tegenstelling tot Prediker 5.1: "God is in de hemel en Gij zijt op aarde". Mijn ervaring heeft mij geleerd dat iedere mens een incarnatie kan worden, God manifesteert zichzelf in de meest antwoordende in de adequate historische situatie. In mijn afstudeerscriptie heb ik geprobeerd hier iets van te laten zien door Jezus als 'eniggeboren' te plaatsen te midden van Indiase avatars als Yogananda en Ramakrishna.

In de theocentrische theologie wordt de Hl. Geest ook wel sakti of Goddelijke energie genoemd, in de Grieks-orthodoxe kerk 'energeia'. De Indiase theoloog Samartha spreekt aldus over de Hl. Geest: "een van de minst zichtbare, niet zo gemakkelijk te herkennen, maar misschien wel diepere tekens van de Geest is innerlijkheid, de kracht om de levens van mensen te verwortelen in de diepten van Gods zijn."^{4/36}

Het is in dit kort bestek slechts mogelijk een en ander oppervlakkig te noemen, wat ik echter mooi vind aan de combinatie van Reiki en theologie is dat deze inwijdingen je de mogelijkheid geven een beetje te voelen vanuit God en dat theologie te omschrijven is als een 'denken naar God toe'.

L. Jordens, Reikileraar en theoloog

⁴ L.A. Hoedemaker (redactie), *Theologiseren in context*, Kampen 1997, p. 159

Pro-GAMMAatjes

- **Docenten** maatschappijleer, aardrijkskunde, geschiedenis, economie en biologie: **Opgelet!!** Er is een nieuw lespakket uitgebracht over de Mondiale Voetafdruk door De Kleine Aarde. Het bestaat uit drie delen: het leerlingenmateriaal, de docentenhandleiding en een extra informatie-deel waarin ook de uitwerkingen van de opdrachten en een evaluatieformulier zijn opgenomen. De thematiek is vakoverstijgend. In 1999 werd een concept-lespakket gemaakt. Dat materiaal is door diverse mensen en scholen beoordeeld, waarna voor een flexibele opzet is gekozen. De afzonderlijke onderdelen van de stof kunnen in een enkele of meer lessen worden behandeld en de werkvorm kan naar wens worden gekozen. Het lespakket is gekoppeld aan een computerprogramma waarmee de leerlingen zelf hun Voetafdruk gaan berekenen. Dit programma is via <http://www.voetenbank.nl> gratis beschikbaar. Het is ontwikkeld vanuit het Van Hall Instituut door Claudia Willemsen en Mark van Haren. Beiden zijn verbonden aan de Agrarische Pedagogische Hogeschool in Den Bosch (de Stoas). Het pakket is verkrijgbaar bij De Kleine Aarde, Postbus 151,5280 AD Boxtel. Tel. 0411.684921; E-mail: info@dekleineaarde.nl voor f 38,- (drie delen, inclusief verzendkosten of via giro 52730 van DKA o.v.v. 'lespakket Mondiale Voetafdruk'.
- **Morele Herbewapening:** Het programma 2000-2001 'Werken aan verandering, verzoening en vrede' omvat de volgende delen: * Op 03-11 vertelt mevr. K.Angoelal verhalen uit de Bhagavad Gita, het heilige boek van de hindoes. Plaats: Amaliastraat 10, Den Haag, tijd 19.30. * Op 07-12 leiden Ed Beenhakker, rolstoelleverancier, Jan van Nouhuys, ontwerper-zilversmid en Jan Oosterwijk, directeur Body-Shop Benelux een gesprek over idealen en de werkelijkheid van alledag onder de noemer: 'Zelfstandig ondernemen. Hoezo?' Plaats Amaliastraat 10 Den Haag, tijd 20.00 uur. * Elke tweede vrijdag van de maand houdt 'The Junior Round Table' in Utrecht een informele bijeenkomst voor jongeren, waarin gesproken wordt over maatschappelijke, bedrijfseconomische en ethische onderwerpen. Inl. Mr. A.R. Burger, tel. 030-2516090 of via e-mail bij Dorien Moret dorien.moret@planet.nl en Erik Pennings erik@pennings.demon.nl
- **WERELD DELEN.** In het kader van de Wereldvoedseldag brengt de Stichting *Werelddelen* een speciale krant uit met als thema: **VOEDSEL VOOR IEDEREEN**. Onderwerpen die in deze krant aan de orde komen: * voedselzekerheid, * een wereld zonder honger, * de wereldvoedselsituatie, * genoeg voedsel: een kwestie van koopkracht, * de wereldmaaltijd anno 2000, * biotechnologie en de wereldvoedselsituatie, * duurzame

landbouw en een rechtvaardig inkomen, * landbezettingen in Brazilië, * prioriteiten voor de 21ste eeuw. Dit nummer 17 van **WERELDDELEN** verkrijgt u voor f 7,50 via gironummer 4373079 t.n.v. Stichting Wereld-delen te 's Hertogenbosch o.v.v. bestelling: *Voedsel voor iedereen*.

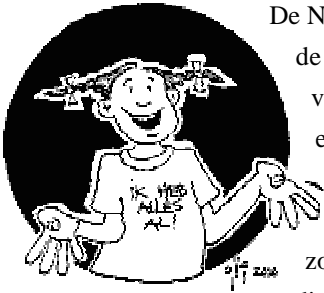
- **Informatiedag Peace Brigades International (PBI)** PBI beschermt leden van organisaties die zich gewelddoos verzetten tegen onderdrukking en geweld in hun land; op dit moment in Colombia, Haiti, voormalig Joegoslavië, Mexico en Oost-Timor. Het gaat om mensen die actief zijn in mensenrechtenorganisaties, vakbonden, vluchtelingenorganisaties, boerencoöperaties en politieke bewegingen. PBI-vrijwilligers escorteren personen die met de dood worden bedreigd, posten bij aanslaggevoelige kantoren en treden op als internationale waarnemers bij protestdemonstraties en stakingen. In Nederland worden vrijwilligers gezocht, die het werk van PBI willen steunen, onder andere door het verspreiden van informatie via steunpunten, info-markten en regiopers, door fondsenwerving en vrijwilligersbegeleiding. Wie meer wil weten over het werk van PBI is hartelijk welkom op de informatiedag van PBI-Nederland op zaterdag 28 oktober 2000 in 'De Expeditie' te Amersfoort, Schimmelpennickkade 30. Wilt u zich voor deze dag opgeven of meer informatie over het werk van PBI ontvangen, neem dan contact op met: Evelyn Crince, Lage Distelweg 4, 7044AC Lengel, tel.: 0314 – 662696, e-mail: >muzenmed@worldonline.nl<
- Met mijn vrouw maakte ik een Russisch weekend mee bij de Woodbrookers in Barchem (hun programma staat op onze website!). Drs. A. Kaal, em. remonstrants predikant, vertelde over de betekenis van iconen. **Prof. dr. Ton Lathouwers** legde een verbinding tussen de Russische literatuur, m.n. van Dostojewski en *zazen*. Vooral zijn hartverwarmende en bevlogen benadering heeft iedereen diep geraakt. Zijn pas bij uitg. Asoka verschenen boekje *Meer dan een mens kan doen* kan ik iedereen aanbevelen. Het is bevrijdend te lezen hoe men aan de verstar- ring van elke religie, ook van het zenboeddhisme, kan ontsnappen. Lathouwers geeft ook cursussen aan de FOW, de school voor Filosofie Oost-West, waarvan hij met prof. dr. Ulrich Libbrecht de oprichter is. Ook het programma van deze school staat op onze website (zie colofon).
- Het tijdschrift **Civis Mundi** van sept. 2000 bevat interessante artikelen als "Vragen van leven en dood" (S.W. Couwenberg) en "de noodzaak van een herwaardering van het transcendente" (H.S.Verbrugh). Verder geeft J.P. Wils ethische overwegingen bij het debat over stervenshulp en protesteert de ethicus Gerrit Manenschijn tegen de vrijheid van meningsuiting, die Civis Mundi aan de cultuurfilosoof C.W.Rietdijk in het debat over eugentica toestaat. De humanistisch filosoof P.B. Cliteur

gaat uitvoerig op diens bezwaren in. U kunt zich abonneren op het tijdschrift door overboeking van f 48,50 op postgiro 60.37.92 t.n.v. Civis Mundi te Rotterdam. Losse nummers f 12,50.

- **Van 20-22 oktober vindt in Parijs** de jaarlijkse sessie plaats van de Association des Amis de Pierre Teilhard de Chardin onder het motto: "Temps nouveaux, nouvelles problématiques - Savoir, Voir, Agir autrement" (Sciences, éthique, philosophie, religion). De redactie zal er zijn; en stelt prijs op contact met deelnemers uit Nederland.
- Bij onze Stichting verschenen in ringband de volgende boekjes:
Antony Fernando 'Het Christendom in Evolutie - Waar hoor ik bij, waar ga ik voor in onze multiculturele samenleving' 180 blzz., f 17,50 (incl. portokosten) en 'Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955) - Zijn leven , zijn werken en de betekenis van zijn visie op evolutie voor onze toekomst', 105 blzz., f 13,50 (incl. portokosten). U kunt ze bestellen via rek. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, o.v.v. Fernando resp. Teilhard. Beide werkjes zijn ook gratis te laden van onze website.
- **De Vrijzinnige Hervormden in Noord-Holland** organiseren **leeskringen**, bv. over het boek van W.B. Drees 'Een beetje geloven' (Beverwijk) en dat van Herman Wiersinga 'Op ooghoogte, portret van een postmodern geloof' (Oudkarspel). Verder:
In 'de Stolp', hoek Verzetstraat/Raadhuisstraat in **Koog a/d Zaan** een lezing door prof. dr. G. van Tillo, hoogleraar godsdienstsociologie, op **maandag 15 jan.** 2001 over 'Religie en moderne mythen'.
In de Prinsesselaankerk, Prinsesselaan 10 in **Beverwijk** een serie lezingen over **mystiek**: Op **13 nov.** door dr. F.J. Vervooren OCD 'De passie voor God bij Johannes van het Kruis', op **11 dec.** door dr. Klaas Zwaag 'Joodse mystiek, een weg naar het hart', op **8 jan.** 2001 'Soefisme, mystiek in de Islam' door Abdulwahid van Bommel, op **12 febr.** 2001 over 'Etty Hillesum' door Margreet Blanken, en op **5 maart** 2001 over 'Dorothe Sölle en Gods stil geschreeuw' door ds. Annemiek Parmentier, IKON-pastor. Uitbreider info bij Menso Rappoldt, tel.: 020-620 73 18.
- In het Jeanette Noël-Huis leven enkele Nederlanders samen met ruim een dozijn geïlegaliseerde medelanders. De evangelietekst van Mattheus *Al wat gij gedaan hebt voor een der geringsten van mijn broeders en zusters hebt gij ook voor Mij gedaan* spoort deze anarchistische christenen aan om open te staan voor de nood van anderen. Wilt u hen steunen, neem dan contact op met: tel. 020 - 69 94 320/69 56 203.

PERSBERICHT - Niet-Winkeldag 2000 op 25 november

De internationale Niet-Winkeldag valt in 2000 op zaterdag 25 november. Een vrolijk meisje met lege handen is dit jaar het symbool. 'Ik heb alles al!' staat op haar T-shirt.

De Niet-Winkeldag is een jaarlijkse protestdag tegen de westerse consumptiecultuur en staat in het teken van 'consuminderen voor een schoner milieu en een eerlijker verdeling van de rijkdommen die de aarde biedt'. Als alle wereldbewoners dezelfde leefstijl zouden hebben als westerlingen, dan zouden er drie aardbollen nodig zijn om de benodigde grondstoffen en energie te leveren.

De internationale Niet-Winkeldag ('Buy Nothing Day') wordt gevierd in tientallen landen. De dag krijgt vorm door acties van plaatselijke groepen, zoals straattheater, een ruilkraam voor ooit-gekregen-maar-nooit-gebruikte Sinterklaas-cadeautjes of het bieden van alternatieven voor funshoppen.

De Buy Nothing Day vindt zijn oorsprong in Canada. Omslag, Werkplaats voor Duurzame Ontwikkeling, introduceerde de Niet-Winkeldag in 1995 in Nederland.

Eind september is een Aktiehandleiding voor plaatselijke groepen verschenen. Half november verschijnt de Consuminderkrant, waarin twaalf verschillende organisaties hun visie op consuminderen geven. Politiek tekenaar Olivier Rijcken (Oli4) ontwierp het logo.

Op de website www.ddh.nl/nwd is aktueel nieuws over de Niet-Winkeldag te vinden, alsmede een uitgebreid archief met achtergrondinformatie en verslagen van voorgaande jaren. Op deze website is ook de poster beschikbaar, die met een druk op de knop kan worden uitgeprint. Ook het logo van de campagne is hier te downloaden.

Nadere informatie bij Marta Resink of Dick Verheul -Postbus 81 - 5600 AB Eindhoven
tel. 040-2910295 - E-mail: >omslag@omslag.nl<